UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Fragmentatie en gemis

Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families

Zaccai, C.

Publication date
2026
Document Version
Final published version
Published in
Oorlog en vrijheid in drie generaties

Link to publication

Citation for published version (APA):
Zaccai, C. (2026). Fragmentatie en gemis: Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families. In S. van den Berg, I. van Huis, & M. Kuipers (Eds.), *Oorlog en vrijheid in drie generaties: De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog binnen families* (pp. 78-95). Nationaal Comité 4 en 5 mei. https://www.4en5mei.nl/onderzoek/oorlog-en-vrijheid-in-drie-generaties

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Oorlog en vrijheid in drie generaties

De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog binnen families

Onder redactie van
Sophie van den Bergh,
Iris van Huis en Matthijs Kuipers

Oorlog en vrijheid in drie generaties

De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog binnen families

Onder redactie van
Sophie van den Bergh, Iris van Huis en Matthijs Kuipers

Met bijdragen van
Iris van Huis, Annabel de Ruijter, Stephanie Welvaart en Channa Zaccai

Nationaal Comité 4 en 5 mei
2026

Oorlog en vrijheid in drie generaties: de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog binnen families
© 2026 Nationaal Comité 4 en 5 mei

Ontwerp: Bart De Keyzer | 3rd floor
Drukwerk: Drukkerij Roelofs
Afbeelding omslag: Cristan van Emden
Eindredactie: Pepijn de Koning

ISBN 9789077294451
NUR 680

Inhoudsopgave

Inleiding: de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog
Sophie van den Bergh, Iris van Huis en Matthijs Kuipers **7**

1. Lichtheid en zwaarte: de intergenerationele herinnering aan dwangarbeid - Iris van Huis **15**

2. Kolonialisme en migratie: de intergenerationele herinnering aan de lange Tweede Wereldoorlog in Indonesië - Stephanie Welvaart **31**

3. Strijden en zwijgen: de herinnering aan de Holocaust in Sinti- en Roma-families - Iris van Huis **48**

4. Heldendom en morele integriteit: de intergenerationele herinnering in veteranenfamilies - Annabel de Ruijter **63**

5. Fragmentatie en gemis: herinneringen aan de Holocaust in Joodse families - Channa Zaccai **78**

6. Glans en schaduw: de intergenerationele herinnering aan verzet - Iris van Huis **96**

Conclusie: patronen van intergenerationele doorwerking
Sophie van den Bergh, Iris van Huis en Matthijs Kuipers **114**

Aanbevelingen **133**
Over de auteurs **135**
Over de deelstudies **137**
Dankwoord **139**
Literatuur **140**

De doorwerking van de Tweede Wereldoorlog

Sophie van den Bergh, Iris van Huis en Matthijs Kuipers

Het moet een vreemd moment zijn, ergens in de toekomst, wanneer alleen de allerlaatste ooggetuige van de Tweede Wereldoorlog nog in leven is. Theatermaker Jaïr Stranders probeert zich in de monoloog 'Aan hen die na mij komen' voor te stellen hoe dat moet zijn, als laatste getuige, in het toekomstjaar 2045. Het dan honderdjarige personage wordt door diens omgeving vereerd als bezitter van een bijzondere bron van kennis: "Ze willen verhalen. Ze willen de oorlog, ze willen het vuur." Maar de getuige was één jaar oud in 1945 en herinnert zich niets. De geschiedenis wordt juist door anderen na hem of haar ingevuld, merkt het personage op:

> Nu noemen ze mij geschiedenis.
> Maar geschiedenis is wat ze maken.
> Ze vullen de gaten
> met hun eigen stemmen.[1]

Binnen het werkveld dat zich bezighoudt met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog leeft steeds sterker het besef dat we het punt naderen dat Stranders hier beschrijft.[2] Dat besef gaat gepaard met zowel zorgen als nieuwsgierigheid. Het daadwerkelijke moment dat er geen ooggetuigen meer zullen zijn zal echter nog even op zich laten wachten. Ter vergelijking: er zijn nu zelfs nog getuigen van de Eerste Wereldoorlog in leven, van boven de 107 jaar oud. Dat dat niet

[1] Jaïr Stranders, "Aan hen die na mij komen," in *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers (Boom, 2025), 263 en 265.

[2] Fabienne van Wijngaarden, "Hoe werkt oorlog door op verschillende generaties?", *WO2 Onderzoek uitgelicht* 12, nr. 5 (2023).

uit lijkt te maken heeft een goede reden. Hoewel er in de verbeelding al gauw sprake is van één markeringsmoment, namelijk dat vreemde toekomstmoment waarop de allerlaatste getuige zijn of haar laatste adem uitblaast, is er in de praktijk ontegenzeggelijk sprake van een langzamer proces van generationele verschuiving van de eerste generatie naar de daaropvolgende generaties. Die verschuiving is al langer bezig, en dat zal ook nog wel even het geval blijven.

De eerste generatie die de oorlog zelf heeft meegemaakt wordt steeds kleiner. Dit roept vragen op over wat er gebeurt met herinneringen aan de oorlog als die in toenemende mate niet meer uit de mond van een ooggetuige kunnen worden opgetekend. Tegelijkertijd groeit de rol van de tweede en derde generatie, die herinneringen van hun (groot-) ouders doorvertellen, vertalen en verwerken. Zij zijn het naar wie verwezen wordt in Stranders' laatste zin, degenen die de stiltes van de ons ontvallende getuigen vullen met hun eigen stemmen. Wat zeggen zij over de oorlog? Welke familieherinneringen blijven bij hen in stand en in welke vorm? En hoe verhouden die familieherinneringen zich vervolgens tot het culturele geheugen, het 'grote' verhaal over de Tweede Wereldoorlog, en de vrijheid die daarna volgde?

De geleidelijke verschuiving van directe ooggetuigen naar de daaropvolgende generaties roept niet alleen vragen op over veranderingen in culturele herinnering, maar ook over de doorwerking van oorlogservaringen. Het denken over de doorwerking van oorlog in de levens van ooggetuigen en hun kinderen en kleinkinderen heeft de afgelopen eeuw een grote vlucht genomen. Waar na de Eerste Wereldoorlog het enige denkbare na-effect van de oorlog de 'shellshock' van militairen was, en er uitsluitend met deze term gepraat werd over de ernstige psychische toestand waarmee sommigen uit de loopgraven terugkeerden, is er in de decennia na de Tweede Wereldoorlog meer inzicht gekomen in de vele manieren waarop de oorlogservaring voor verschillende groepen, van militairen tot vervolgingsslachtoffers, doorwerkt. Bovendien is er daarbij aandacht gekomen voor de manier waarop die doorwerking niet alleen de eerste generatie van hen die het hebben meegemaakt beïnvloedt, maar ook de generaties die daarna komen.

Er is inmiddels een breed gedeeld besef dat de levens van oorlogsgetroffenen op velerlei wijze getekend kunnen zijn en bovendien dat die sporen ook weer van invloed zijn op kinderen en kleinkinderen van oorlogsgetroffenen. De twee belangrijke theoretische inzichten van dit nieuwe denken over de doorwerking van oorlog vormen de basis van dit

boek. De eerste is de manier waarop de herinneringen van ooggetuigen van de oorlog worden doorgegeven aan kinderen en kleinkinderen. De tweede is het idee dat niet alleen de herinneringen maar ook de oorlogservaringen, waaronder trauma's, doorgegeven (kunnen) worden van generatie op generatie. Dat laatste betekent dat er dus ook sprake kan zijn van tweede en derde generatie 'oorlogsslachtoffers'. Het kunnen echter ook subtielere doorwerkingen betreffen, zoals een doorwerking van waakzaamheid voor het verlies van vrijheid. Deze twee ideeën, en de twee verschillende domeinen van doorwerking waarin ze werkzaam zijn, worden hieronder nader besproken.

Overdracht van herinneringen

Het eerste doorwerkingsdomein is dat van herinneringen van de ooggetuigen van de oorlog, die ze kunnen doorvertellen aan hun kinderen en kleinkinderen. Het idee van het belang van de rechtstreekse overdracht van oorlogsherinneringen leunt sterk op het werk van Jan en Aleida Assmann. Die eerste maakte in een essay uit 1988 een onderscheid tussen twee vormen van collectieve herinnering: communicatieve en culturele herinnering.[3] Communicatieve herinnering wordt gekenmerkt door een nabijheid tot de geleefde herinnering: het betreft de herinneringen die binnen families en generaties worden doorgegeven. De maximale cyclus van communicatieve herinnering zou daarmee ongeveer negentig jaar zijn, of drie generaties.[4] *Culturele* herinnering, of het culturele geheugen, is de herinnering aan bepaalde gebeurtenissen zoals die vorm krijgt in culturele en publieke uitingen zoals teksten, rituelen, objecten en monumenten.[5]

Hoewel het onderscheid tussen communicatieve herinnering en culturele herinnering een nuttig denkkader kan zijn, lopen communicatieve en culturele herinnering in de praktijk voortdurend in elkaar over. De culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland kreeg juist al onmiddellijk na de bezettingsjaren vorm: in herdenkingen, monumenten, musea en andere culturele en

[3] Jan Assmann, "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität," in *Kultur und Gedächtnis*, red. Jan Assmann en Tonio Hölscher (Suhrkamp, 1988), 9-19.

[4] Jan Assmann, "Communicative and Cultural Memory," in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Walter de Gruyter, 2008), 111.

[5] Jan Assmann, "Collective Memory and Cultural Identity," *New German Critique* 65 (1995): 129.

kunstzinnige representaties. Daarom is ook de kanttekening nodig dat er niet zoiets bestaat als een 'pure' herinnering van de eerste generatie van ooggetuigen — wat zij zich herinneren is beïnvloed door al die andere, gemedieerde herinneringen, en wat zij vervolgens met de buitenwereld delen is ook weer een gemedieerde vorm van herinnering. Het culturele geheugen is vanaf de Tweede Wereldoorlog constant in beweging gebleven. Literatuurwetenschapper Astrid Erll verwoordt dit als volgt: culturele herinnering draait niet zozeer om het "absolute verleden", maar eerder om "de interactie tussen heden en verleden in socio-culturele contexten".[6] En ook Assmann geeft toe dat de tweedeling niet zo absoluut is als hij heeft doen voorkomen, en veeleer een "open systeem" is.[7]

Hoe het onderscheid tussen het communicatieve en het culturele geheugen ook precies getheoretiseerd moet worden, het is wel zeker dat er iets verandert in de herinneringsdynamiek met het wegvallen van de eerste generatie van directe ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog. De kans wordt steeds kleiner dat de volgende generaties verhalen over de oorlog uit de eerste hand kunnen horen, waardoor hun beelden en ideeën over deze periode (nog meer) gevormd zullen worden door gemedieerde vormen van herinnering — denk aan films, geschiedschrijving en herdenkingen.[8] De vraag die zo naar boven komt drijven is wat voor effect deze verandering heeft op de 'gedeelde ruimte' van het individuele, familie- en collectieve geheugen.

Overdracht van ervaringen en trauma

Een tweede domein van doorwerking bevindt zich in de hoek van de psychische gevolgen van de oorlog. Dit is een relatief recente ontwikkeling; pas vanaf de jaren zeventig groeide het besef dat kampervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog voor langdurige psychologische klachten konden zorgen bij de mensen die de oorlog zelf hadden meegemaakt — iets wat overigens onder medici, en natuurlijk diegenen die het zelf betrof, wel bekend was.[9]

[6] Astrid Erll, "Introduction", in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Astrid Erll en Ansgar Nünning (Walter de Gruyter, 2008), 2.

[7] Assmann, "Communicative and Cultural Memory," 113.

[8] Astrid Erll, *Memory in Culture* (Palgrave Macmillan, 2011), 4.

[9] Leo van Bergen, "PTSS op de deurmat," in *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers (Boom, 2025), 142-149.

Dat ook de tweede en derde generatie op hun beurt weer met die doorwerking te maken hebben, raakte nog pas later breed bekend. Het baanbrekende boek *Children of the Holocaust* uit 1979 van Helen Epstein deed veel voor de popularisering van de term 'tweede generatie' om de doorwerking van slachtofferschap onder kinderen van Holocaust-overlevenden bespreekbaar te maken.[10] De Amerikaanse serie *Holocaust*, die eind jaren zeventig op de televisie te zien was en waarin een fictieve Joodse en een nazi-familie worden gevolgd, was een van de eerste pogingen om een beeldtaal te ontwikkelen voor de geschiedenis van de Holocaust. De enorme publieke belangstelling voor de serie droeg bij aan het bespreekbaar maken van de oorlog voor de tweede generatie.[11]

Het theoretisch denken over intergenerationele overdracht heeft zich daarbij ook ontwikkeld. De eerste vraag daarbij is wat er überhaupt wordt overgedragen van de ervaringen van de eerste generatie — zeker wanneer er sprake is van traumatische herinneringen. Volgens sommige wetenschappers is het een paradox om überhaupt te spreken van een 'traumatische herinnering', omdat de aanwezigheid van een trauma per definitie betekent dat de herinnering niet is afgerond. Zo karakteriseert literatuurwetenschapper Ernst van Alphen trauma als een 'mislukte ervaring' ('failed experience'), een herinnering die niet op ieder gewenst moment voor de geest kan worden geroepen maar die wel onwillekeurig weer kan opduiken.[12] Dit heeft een effect op de verhalen die verteld worden aan volgende generaties, en ook op hoe ze verteld worden. "Tijden kunnen door elkaar lopen en wat niet gezegd kan worden, wordt toegedekt door verdringing", stelt oral history-wetenschapper Selma Leydesdorff.[13] Ook kan er sprake zijn van vergetelheid bij eerste generaties en onbekende informatie bij latere generaties. Herinneringen in overdracht naar de tweede en derde generatie kunnen daardoor veranderen of 'vervormen'.[14]

In dit onderzoek zijn we er niet op uit geweest om de verhalen van de eerste generatie te verifiëren, maar om te onderzoeken wat van hun

[10] Helen Epstein, *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (Penguin Books, 2019 [1979]), 182, 278.

[11] Jeffrey Shandler, *While America Watches: Televising the Holocaust* (Oxford University Press, 1999), xviii.

[12] Ernst van Alphen, *Art in Mind. How Contemporary Images Shape Thought* (University of Chicago Press, 2005), 44-45.

[13] Selma Leydesdorff, *Oral history: de mensen en hun verhalen* (Prometheus, 2021), 152-153.

[14] W.A. Wagenaar en J. Groeneweg, "The memory of concentration camp survivors," *Applied cognitive psychology* 4, nr. 2 (1990): 77-87.

vertelde en verzwegen verhalen is overgedragen aan de tweede en derde generatie, en hoe dat is gebeurd. Daarbij is het belangrijk om te beseffen dat latere generaties ook zelf hun stempel drukken op de herinneringen die aan hen zijn overgedragen. Die dynamiek wordt goed uitgedrukt in het begrip 'postmemory' van Marianne Hirsch. De herinneringen van de tweede en derde generatie komen voort uit de verhalen en gedragingen van de (groot)ouders, maar veranderen ook doordat (klein)kinderen hun verbeelding gebruiken om de verhalen aan te vullen. Die kunnen daardoor zelfs zo'n belangrijk deel uit gaan maken van hun persoonlijke en culturele leven dat die herinneringen daadwerkelijk van henzelf lijken te zijn.[15] Zo wordt duidelijk dat de doorwerking van de oorlog een breder palet beslaat dan alleen het doorgeven van verhalen en ervaringen.

Het oral history-project 'Oorlog en vrijheid in drie generaties'

Om de bovenstaande vragen over de doorwerking en overdracht van oorlogsherinneringen te onderzoeken is binnen het Nationaal Comité 4 en 5 mei het onderzoeksproject 'Oorlog en vrijheid in drie generaties' opgezet, waar dit boek de weerslag van is. Het onderzoek maakt gebruik van oral history om niet alleen de inhoud van herinneringen, maar ook de manier waarop ze worden verteld, de emotionele lading en de verbinding met bredere collectieve maatschappelijke herinneringen te onderzoeken. De centrale vragen binnen dit project luiden:

1. (Hoe) worden herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog overgedragen aan de tweede en derde generatie? Zijn er overeenkomsten of verschillen te ontwaren in de manieren waarop herinneringen worden doorgegeven binnen en tussen de verschillende herinneringsgemeenschappen?
2. Wat is de impact van collectieve herinnering en maatschappelijke ontwikkelingen in herinneren en betekenisgeven op familieherinneringen?
3. Wat is de relatie tussen familieherinneringen en identiteit(svorming) in en tussen de tweede en derde generatie? Hoe verhouden familieverhalen zich tot opvattingen over vrijheid, en tot herdenkingspraktijken, in latere generaties? En welke plek nemen de jongere generaties in binnen het herinnerings-

[15] Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust* (Columbia University Press, 2012).

landschap, of hoe positioneren zij zichzelf?

Omdat de ervaringen met oorlog en vervolging sterk uiteen kunnen lopen, is gekozen voor een benadering waarin plaats is voor verschillende herinneringsgemeenschappen. Een herinneringsgemeenschap definiëren we als een groep mensen die zich rondom een gedeelde herinnering aan het WO2-verleden heeft gevormd, of als een daarvoor al bestaande groep waarbinnen een vergelijkbare oorlogservaring is geweest. Deze gemeenschappen kunnen in meer of mindere mate hecht zijn, afhankelijk van de intensiteit van de gedeelde ervaringen en de rol die het verleden speelt in hun gezamenlijke identiteit. De herinneringsgemeenschappen zijn ingedeeld aan de hand van de volgende gedeelde oorlogservaringen:

1. Gedwongen tewerkstelling in Duitsland
2. De 'lange Tweede Wereldoorlog' in Indië/Indonesië
3. De vervolging tijdens de Holocaust van Sinti en Roma
4. Veteranen
5. De vervolging van Joden tijdens de Holocaust
6. Verzetsactiviteiten

Dit zijn geen categorieën die elkaar noodzakelijkerwijs uitsluiten, en voor meerdere deelnemende families geldt dat ze binnen meer dan één deelstudie gepast zouden hebben. We hebben bij de samenstelling steeds getracht om rekenschap te geven van de diversiteit binnen en tussen deze groepen, maar met het besef dat we voor geen van deze groepen volledig recht kunnen doen aan de verscheidenheid in achtergronden en ervaringen. Bij iedere deelstudie zijn de centrale onderzoeksvragen specifieker toegespitst op de herinneringsgemeenschappen en hebben de onderzoekers zich verdiept in de specifieke context om verdiepende vragen te kunnen stellen in de specifieke oorlogservaringen.

De oral history-benadering helpt om inzicht te bieden in zowel persoonlijke ervaringen en omstandigheden als in bredere historische ontwikkelingen, door dichter bij de mensen te komen die onderdeel zijn van (een bepaald aspect van) de geschiedenis, en een aandeel hebben gehad in het vormgeven ervan. Daarbij is het, evenals bij geschreven bronnen, belangrijk om bij de analyse de vraag te stellen welk perspectief eruit spreekt, wie de mogelijkheid krijgen hun verhaal te doen en wie niet.[16]

[16] Leydesdorff, *Oral history*, 9-10, 28.

In totaal zijn er 58 interviews geanalyseerd. De interviews beslaan drie verschillende generaties; naast de oorlogsgeneratie zelf is ook afzonderlijk met hun kinderen en kleinkinderen gesproken. De meeste van de gesprekken met de eerste generatie waren afkomstig uit bestaande collecties. De interviews met de tweede en derde generatie zijn nieuw afgenomen. De onderzoekers voerden langdurige, semi-gestructureerde gesprekken, waarin de deelnemers vergelijkbare kernvragen kregen en zoveel mogelijk in hun eigen woorden vertelden over hun herinneringen, familieverhalen en persoonlijke reflecties op het oorlogsverleden en de gevolgen daarvan.

Om beïnvloeding te beperken, werden de generaties door verschillende interviewers gesproken, zodat kennis van eerder gehoorde familieverhalen niet onbewust richting gaf aan vervolginterviews.[17] De keuze voor oral history als basismethode maakt het mogelijk om niet alleen te analyseren wat wordt verteld, maar ook hoe: welke emoties meespelen, waar verhalen haperen, welke elementen consistent opduiken, en hoe latere generaties de ontbrekende delen van het familiegeheugen aanvullen of herinterpreteren.

Ieder hoofdstuk in dit boek richt zich op één herinneringsgemeenschap en biedt een verdieping in de specifieke ervaringen, thema's en perspectieven die binnen die groep naar voren kwamen. Elk hoofdstuk is gebaseerd op een langer onderzoeksrapport, dat online na te lezen is.[18] De nadruk in de hoofdstukken ligt op de wijze waarop communicatieve herinneringen, culturele herinneringen en intergenerationele overdracht en trauma worden gevormd, vervormd, verwerkt en doorgegeven. In de conclusie worden de bevindingen uit de verschillende deelstudies vergeleken en in samenhang besproken, om zo inzicht te krijgen in de overeenkomsten en verschillen tussen de herinneringsgemeenschappen en de betekenis die deze veelstemmige herinneringen hebben voor het bredere begrip van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Tot slot wordt gereflecteerd op wat deze inzichten betekenen voor de toekomst van herdenken en herinneren, nu de directe ooggetuigen van de oorlog langzaam verdwijnen en nieuwe generaties de herinneringen vormgeven.

[17] Alleen in de deelstudie naar herinneringen van Sinti en Roma zijn de interviews door dezelfde interviewer afgenomen in verband met het bestaande goede contact.

[18] Zie voor de volledige onderzoeksrapporten www.4en5mei.nl/driegeneraties.

Lichtheid en zwaarte
De intergenerationele herinnering aan dwangarbeid

Iris van Huis

Naar schatting 500.000 tot 630.000 Nederlandse mannen werkten tijdens de Tweede Wereldoorlog verplicht in Duitsland. Tijdens deze zogenoemde Arbeitseinsatz werden burgers ingezet om de Duitse economie draaiende te houden, terwijl Duitse mannen aan het front dienden.[1] Dwangarbeid vormt daarmee een deel van de geschiedenis waar veel Nederlandse families direct of indirect bij betrokken zijn. Toch maakte deze geschiedenis lange tijd nauwelijks deel uit van het Nederlandse, Europese, of mondiale collectieve geheugen en was er weinig kennis over dit onderwerp bij het brede publiek.[2] Tegen deze achtergrond rijst de vraag welke herinneringen aan dwangarbeid binnen families zijn blijven leven en hoe deze doorwerken in de tweede en derde generatie.

Perspectieven op het intergenerationeel herinneren van dwangarbeid

De herinneringen aan dwangarbeid staan niet op zichzelf, maar kunnen in samenhang worden bekeken met andere gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de manieren waarop deze zijn herdacht. Zo

[1] In dit hoofdstuk gebruik ik bij voorkeur de termen 'dwangarbeid' en 'gedwongen tewerkstelling' in plaats van *'Arbeitseinsatz'*. Een van de uitkomsten van deze deelstudie is dat de term 'Arbeitseinsatz' volgens betrokkenen te veel gekoppeld is aan de nazi-ideologie en te eufemistisch is.

[2] Sinds het begin van dit onderzoek in 2021 is er een toename geweest in de hoeveelheid publieke aandacht voor het onderwerp van gedwongen tewerkstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog, vooral door het werk van Renske Krimp-Schraven. Zij publiceerde een boek en gaf meerdere lezingen. Ook verschenen er podcasts en krantenartikelen en wijdde het Verzetsmuseum een tentoonstelling aan het onderwerp. Zie: Renske Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Boom, 2024).

zijn er parallellen met kampervaringen van vervolgingsslachtoffers, aangezien vele dwangarbeiders in werkkampen opgesloten zaten. En ook vervolgden verrichtten dwangarbeid. Tegelijkertijd zijn dergelijke vergelijkingen slechts beperkt mogelijk. Duitse autoriteiten beschouwden Nederlandse mannen die niet tot minderheidsgroepen behoorden doorgaans als leden van een Germaans broedervolk. Hierdoor werden ze beter behandeld, al liepen de omstandigheden sterk uiteen en nam de repressie in de werkkampen naarmate de oorlog vorderde aanzienlijk toe.[3]

Bij herinneringen aan gedwongen tewerkstelling in Duitsland is er bovendien niet altijd sprake van eenduidig slachtofferschap. Gevoelens van schuld, schaamte of ambiguïteit kunnen eveneens een rol spelen. Hier biedt de term 'implicated subject' waardevolle nuance.[4] Dit begrip verwijst naar personen of collectieven die, hoewel niet direct verantwoordelijk, door omstandigheden mede betrokken raken bij het leed van anderen. Voor dit onderzoek is dit concept relevant, aangezien veel dwangarbeiders later het verwijt kregen voor de Duitsers te hebben gewerkt, bijvoorbeeld in de wapenindustrie, terwijl ze dat onder gedwongen omstandigheden hadden gedaan. Deze morele complexiteit werkt mogelijk door in de wijze waarop herinneringen zich binnen families ontwikkelen en worden overgedragen.

Aanvullend biedt onderzoek naar intergenerationele herinneringen van daders en hun (klein)kinderen inzicht in de doorwerking van zowel daderschap als slachtofferschap. Zo laten Welzer, Moller en Tschuggnall zien hoe in Duitse families (groot)ouders in latere generaties vaak primair als slachtoffers worden herinnerd, terwijl zij zichzelf doorgaans als passieve betrokkenen presenteerden en in werkelijkheid mogelijk ook daders of *implicated subjects* waren.[5] Deze verschuiving van feitelijke betrokkenheid naar herinnerd slachtofferschap doet zich mogelijk ook voor in families van voormalig dwangarbeiders.

De oorlogservaringen van dwangarbeiders kunnen, net als die van vervolgden, langdurige effecten hebben op latere generaties. Zowel trauma als veerkracht kunnen daarbij overdraagbaar zijn. Onderzoek

[3] Ben Sijes, De arbeidsinzet: *De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940–1945* (Martinus Nijhoff, 1966).

[4] Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford University Press, 2019).

[5] Harald Welzer, Sabine Moller en Karoline Tschuggnall, *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (S. Fischer Verlag, 2014).

naar Joodse families laat zien dat er sterke identificatie is met het leed van de eerste generatie, waarbij angst vaak wordt doorgegeven, terwijl gesprekken over leed juist worden vermeden. Tegelijk kan er sprake zijn van hernieuwde betrokkenheid, bijvoorbeeld door het bezoeken van herinneringsplaatsen.[6] Families van vervolgingsslachtoffers ontwikkelen uiteenlopende strategieën om met het verleden om te gaan, variërend van emotionele terughoudendheid tot het stimuleren van ambitie bij (klein)kinderen.[7]

Deze processen voltrekken zich niet los van bredere maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de toegenomen psychologisering van herinnering, en de bredere aandacht voor herdenking en erkenning van diverse vormen van slachtofferschap.[8] Het ontbreken van publieke erkenning voor voormalig dwangarbeiders, juist in een tijd dat het gebruikelijker wordt om te herdenken, vormt een extra complexiteit in dit onderzoek naar de intergenerationele herinnering van dwangarbeid.

Ook de betekenis van vrijheid speelt hierin een rol. Vrijheid is een kernwaarde binnen de Nederlandse herdenkingscultuur.[9] Gedwongen tewerkstelling betekende een ingrijpende inperking van die vrijheid, die honderdduizenden Nederlanders trof. In dit onderzoek is daarom meegenomen in hoeverre herinneringen aan gedwongen tewerkstelling een rol spelen in de beleving van vrijheid van latere generaties.

Voortbouwend op bovenstaande inzichten wordt in dit hoofdstuk onderzocht hoe herinneringen aan de gedwongen tewerkstelling van de (groot)ouder doorwerken in volgende generaties. Er wordt daarbij nagegaan in hoeverre de collectieve maatschappelijke (on)bekendheid met, en de omgang met, gedwongen tewerkstelling, bijvoorbeeld in de vorm van verzwijging of desinteresse, van invloed zijn op de herinneringen van verschillende generaties, en op de familieverhalen

[6] Ilana G. Cohn en Natalie M.V. Morrison, "Echoes of Transgenerational Trauma in the Lived Experiences of Jewish Australian Grandchildren of Holocaust Survivors," *Australian Journal of Psychology* 70, nr. 3 (2018): 199–207.

[7] Julia Chaitin, "'Living with' the Past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors," Family Process 42, nr. 2 (2003): 305–22; Rebecca Goldman Dale, *Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors* (dissertation, William James College, 2015).

[8] Abram de Swaan, "The Politics of Agoraphobia: On Changes in Emotional and Relational Management," *Theory and Society* 10, nr. 3 (1981): 359-385; Jolande Withuis, *Erkenning: Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (De Bezige Bij, 2002).

[9] Marije Oudejans et al., *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2019.

die worden doorgegeven. Tot slot wordt verkend hoe deze herinneringen zich verhouden tot de wijze waarop betrokkenen vrijheid ervaren.

Opzet van het onderzoek

Voor dit onderzoek zijn tussen 2018 en 2021 binnen vijf families drie generaties geïnterviewd: de eerste generatie (de tewerkgestelde zelf, leeftijd 90+), een kind (leeftijd: 54 tot 63 jaar), en een kleinkind (leeftijd: 21 tot 37 jaar).

De interviews met de eerste generatie zijn een selectie van bestaande interviews die zijn afgenomen in het kader van het promotieonderzoek van Renske Krimp-Schraven. Leidend in die selectie was het streven een diversiteit aan ervaringen te laten zien, variërend van zeer negatieve tot relatief minder ingrijpende ervaringen. Daarnaast is er geselecteerd op geografische spreiding binnen Nederland, en op de beschikbaarheid van zowel de tweede als de derde generatie voor deelname. Dat heeft geleid tot de volgende vijf families. In de analyse worden geïnterviewden aangeduid met een pseudoniem, de betreffende generatie en met familie A tot en met E:

A. Cees (eerste generatie, familie A) is in 1923 geboren in Overijssel. Van het voorjaar van 1943 tot aan de bevrijding in 1945 was hij tewerkgesteld in Witten-Annen in het Ruhrgebied.

B. Herman (eerste generatie, familie B) is in 1924 geboren in Twente en groeide op in meerdere plaatsen. In juli 1943 werd hij tewerkgesteld in Oberhausen (Ruhrgebied) tot het Amerikaanse leger zijn kamp daar in april 1945 bevrijdde.

C. Hendrik (eerste generatie, familie C) is in 1927 geboren in Den Haag. In november 1944 wordt hij tijdens een razzia opgepakt en tot aan een bombardement in februari 1945 tewerkgesteld in Chemnitz, in het oosten van Duitsland.

D. Thomas (eerste generatie, familie D) is in 1927 geboren en groeit op in Schaarsbergen. In 1944 werd hij in Apeldoorn opgepakt tijdens een razzia en tewerkgesteld in Rees (Ruhrgebied).

E. Samuel (eerste generatie, familie E) is in 1926 geboren in Utrecht. Na een razzia werd hij tussen januari en april 1945 tewerkgesteld in Maria Ellend, in Oostenrijk, tot de bevrijding door het leger van de Sovjet-Unie.

De interviews richtten zich op herinneringen aan de oorlog, de terugkeer naar Nederland, en de invloed op (familie)relaties, identiteitsvorming, psychisch welzijn en de beleving van vrijheid.

Oproepen, onderduik en razzia's

De analyse laat zien dat de ervaringen van de eerste generatie dwangarbeiders sterk uiteenliepen. Ook op het moment van interviewen, zo'n vijfenzeventig jaar na dato, is dit verschil nog goed te merken. Het verschil begint al met hoe deze mannen in Duitsland terechtkwamen. Sommigen gaven gehoor aan de eerste oproep van de bezetter. Zo vertrok de negentienjarige Cees in het voorjaar van 1943 enthousiast naar Duitsland vanuit zijn dorp in Overijssel, met zijn klarinet en voetbalschoenen in zijn bagage. Hij vond het "prachtig", mede doordat Duitse soldaten in het dorp actief probeerden contact te maken met de jeugd, onder andere door met ze te voetballen (Cees, eerste generatie, familie A).

Daarnaast speelde mee dat andere familieleden het risico liepen te worden opgepakt als hij niet meeging. Ondanks het gedwongen karakter zag Cees zijn vertrek aanvankelijk in een positief licht.

Naarmate de oorlog voortduurde, werden de maatregelen rondom de gedwongen tewerkstelling strenger. Steeds bredere leeftijdscategorieën werden opgeroepen en uiteindelijk vonden er ook razzia's plaats waarbij mannen op straat werden opgepakt, of uit hun huizen werden gehaald. Zulke grootschalige razzia's vonden onder andere plaats in Utrecht (7 oktober 1944), Rotterdam (11 november 1944), Den Haag (21 november 1944) en Apeldoorn (2 oktober en 2 december 1944).

Thomas werd in 1944 op zeventienjarige leeftijd tijdens een razzia in Apeldoorn opgepakt, nadat een buurvrouw zijn schuilplaats onder het huis had verraden. Hij werd onder schot op een trein gezet en moest te voet, in de vrieskou, 47 kilometer afleggen van Zevenaar naar Rees. Wie te langzaam liep, werd met stokken geslagen. De eerste nacht sliep hij aan de rand van een open overkapping: "Toen heb ik aan de buitenkant gelegen, in de wind. Het vroor, het sneeuwde en ik werd 's morgens wakker en het enige wat ik zag waren mijn voeten maar voor de rest lag ik in de sneeuw" (Thomas, eerste generatie, familie D).

Van avontuur tot marteling

Hoewel alle geïnterviewde mannen gedwongen naar Duitsland werden gestuurd, verschillen hun herinneringen aan deze dwangarbeid sterk

van elkaar. Sommigen herinneren zich vooral repressie, kou, honger en angst, terwijl anderen ook vertellen over momenten van kameraadschap, avontuur of zelfs plezier, bijvoorbeeld op vrije (zon)dagen.

Herman vertelt dat hij twee keer naar de opera was geweest, wat als "Ausländer" eigenlijk verboden was. De toegang kostte hem veel: "een rib uit [zijn] lijf", maar het was voor hem van grote betekenis: "Dat was wel een stukje waardoor je in leven bleef." Zulke momenten konden in een verder uitzichtloze situatie een bron van menselijkheid zijn (Herman, eerste generatie, familie B).

Tegelijkertijd zijn er ook verhalen waarin vooral het geweld, de vernedering en de constante angst overheersen. Thomas (eerste generatie, familie D) werd tijdens zijn verblijf zwaar mishandeld. Hij werd met stokken geslagen op zijn hoofd en rug, vervolgens naar buiten gegooid en aan zijn lot overgelaten. Medegevangenen vonden hem en brachten hem terug naar binnen, waardoor hij het overleefde.

Voor Hendrik, die op zijn zeventiende vanuit Utrecht in een fabriek in Chemnitz terechtkwam, waren de onderlinge harde verhoudingen het ergst. De dwangarbeiders kregen weinig te eten en daardoor werd er regelmatig van elkaar gestolen. Daarnaast hing er een continue dreiging in de lucht vanwege bombardementen: de fabriek produceerde oorlogsmaterieel en was doelwit van de geallieerden. Toen het kamp uiteindelijk werd gebombardeerd, kon hij met een klein groepje vluchten. Ze liepen vanuit het oosten van Duitsland naar huis. Een grote groep Nederlanders die in een gebrekkige schuilkelder verbleef, overleefde het bombardement niet (Hendrik, eerste generatie, familie C).

Naast de eigen ervaringen met geweld, was men ook getuige van de mishandeling van andere gevangenen. Zo zag Cees (eerste generatie, familie A) dat iemand die sabotage had gepleegd zwaar werd mishandeld en niet meer terug werd gezien in de fabriek. Russische en andere Oost-Europese dwangarbeiders, onder wie veel vrouwen, werden nog slechter behandeld dan Nederlanders. Meerdere respondenten vonden dat vreselijk om te zien. Ze zagen bijvoorbeeld dat zij slechter te eten kregen, en dat sommigen geen schoenen hadden.

Overigens werd ook bij de avonturiers de situatie in de loop van de oorlog steeds slechter. Cees, die optimistisch naar Duitsland vertrok, werkte twaalf uur per dag, kreeg steeds minder te eten en kwam graatmager terug in Nederland. Toch bleef hij zijn ervaringen vooral positief inkaderen. Het technische werk met oorlogstuig vond hij interessant, en de kameraadschap met zijn collega's waardeerde hij,

vooral die met de Russische Tanja, van wie hij nog altijd een foto heeft bewaard. Zelfs zijn terugtocht nadat de Duitsers waren verslagen zag hij als iets bijzonders, een periode waarin er veel werd geplunderd: "Je pakte alles wat je maar grijpen kon. Ach, wat was dat mooi. En de Russen ook, die gingen erin als schooiers en die gingen eruit als heren. Allemaal nieuwe kleding aan" (Cees, eerste generatie, familie A). Herman (eerste generatie, familie B) vond het juist vreselijk om te zien hoe er geplunderd werd.

Deze uiteenlopende verhalen onderstrepen het belang van individuele perspectieven in het duiden van collectieve ervaringen. Er is geen eenduidig narratief van dwangarbeid: de herinneringen zijn veelstemmig, gelaagd, en emotioneel divers.

Zwijgen na thuiskomst: miskenning, bescherming, en traditionele mannelijkheid

Na terugkomst uit Duitsland kozen veel dwangarbeiders ervoor te zwijgen over hun oorlogservaringen. De redenen daarvoor liepen uiteen, maar het gevoel van miskenning en maatschappelijk onbegrip speelde bij velen een grote rol. Meerdere geïnterviewden gaven aan dat ze niet geloofd werden, of zelfs als verraders werden gezien, omdat men aannam dat zij vrijwillig naar Duitsland waren vertrokken.

Samuel vertelt hoe hij bij terugkomst werd ondervraagd door "een soort geheime dienst" om te controleren of hij zich vrijwillig had aangemeld (Samuel, eerste generatie, familie E). Hendrik herinnert zich dat hij en anderen uitgescholden werden: "Zij dachten dat wij geen dwangarbeiders waren, maar vrijwilligers. Schelden vanuit de verte, zo: 'Landverraders!' En dan kom je eigenlijk als een gevangene terug" (Hendrik, eerste generatie, familie C).

Herman voelde zich "bekogeld" met vragen over waarom hij niet was ondergedoken: "Ik werd er 's nachts wakker van. Duizend keer, iedereen vroeg dat (...) We waren een soort van tweederangs verraders (...) Ik voelde me razend beledigd" (Herman, eerste generatie, familie B). Cees, die aanvankelijk met enige vrijwilligheid was vertrokken sprak na de oorlog openlijker over zijn ervaringen dan de anderen. Mogelijk voelde hij zich gesterkt door het feit dat veel dorpsgenoten dezelfde keuze hadden gemaakt en hij daardoor minder negatieve reacties kreeg (Cees, eerste generatie, familie A).

Het zwijgen werd niet alleen ingegeven door schaamte of maatschappelijke veroordeling, maar ook door een beschermend motief. Velen wilden hun familie niet confronteren met de gruwelijkheid van hun herinneringen. Herman legt uit waarom hij zijn vrouw weinig vertelde: "Ik heb haar niet lastiggevallen met vreselijke, laten we zeggen, angsten en bangheid. Dat niet" (Herman, eerste generatie, familie B).

Andersom gold dat de tweede en derde generatie niet altijd naar herinneringen durfde te vragen, om de nare gedachtes niet terug te halen. Kleindochter Suzanne vertelt dat haar moeder haar probeerde tegen te houden: "'Hou eens op met die vragen aan opa en oma', zei mijn moeder dan. Die wilde dat dan weghouden van opa en oma." Maar Suzanne ging daar niet altijd in mee: "Ja doei, ik mag het zelf bepalen en ze kunnen zelf 'nee' zeggen als ze het niet erover willen hebben" (Suzanne, derde generatie, familie A).

De tweede en derde generatie benadrukken in hun uitleg voor het zwijgen over de oorlogservaringen minder de vijandige ontvangst bij terugkomst, en meer de bredere omgang met oorlog en herinnering in de naoorlogse samenleving. Tijdens de wederopbouw lag de nadruk volgens hen op vooruitgang, niet op terugkijken. Zwijgen paste in die tijd bij een bredere cultuur waarin emoties en negatieve ervaringen zoveel mogelijk werden vermeden. Kleindochter Louise omschrijft het zo: "Heel erg zo van: 'Vervelend voor je, maar we gaan door'" (Louise, derde generatie, familie C). In dat klimaat was er weinig ruimte voor het delen van trauma's of psychisch leed — een ruimte die pas vanaf de jaren zestig en zeventig langzaam groeide.[10] Voor mannen gold dit mogelijk nog sterker. Van hen werd vaak verwacht dat ze hun emoties onderdrukten en zich sterk toonden, wat het zwijgen over kwetsbaarheid en angst verder versterkte.

Dit langdurige zwijgen blijkt grote invloed te hebben gehad op hoe de tweede en derde generatie het verleden interpreteert en verwerkt. Het stilzwijgen betekende niet automatisch dat het verleden was verwerkt. Integendeel, in veel gevallen lijkt het eerder een sociaal overlevingsmechanisme: een manier van omgaan met schaamte, onbegrip en het gebrek aan maatschappelijke erkenning. Juist omdat het zwijgen zo dominant was, kregen kinderen en kleinkinderen weinig houvast in het begrijpen van het familieverhaal.

[10] De Swaan, "The Politics of Agoraphobia"; Withuis, *Erkenning*.

Filterparadox en morele complexiteit

Wanneer oorlogservaringen worden doorgegeven aan volgende generaties, verandert niet alleen de inhoud van de herinnering, maar ook de toon en interpretatie ervan. Een opvallend patroon in dit onderzoek is dat in de overdracht van de eerste naar de tweede en derde generatie vaak een deel van de nuance verdwijnt. Met name positieve of ambivalente herinneringen, zoals momenten van kameraadschap, relatieve vrijheid of zelfs avontuur, raken op de achtergrond. Tegelijkertijd wordt de nadruk op slachtofferschap en negatieve ervaringen sterker.

Een centrale bevinding in dit onderzoek is wat we hier de filterparadox noemen: een schijnbare tegenstelling die ontstaat wanneer de eerste generatie bepaalde informatie achterhoudt — vaak uit beschermingsmotieven jegens kinderen of kleinkinderen — met als onbedoeld effect dat de herinnering juist als zwaarder of eendimensionaler wordt geïnterpreteerd door de kinderen of kleinkinderen. De afwezigheid van details maakt dat latere generaties de ervaringen vooral als ernstig en traumatiserend beschouwen, ook wanneer dat voor de eerste generatie genuanceerder ligt.

Cees vertelde bijvoorbeeld graag anekdotes over de vriendschap met andere arbeiders, over interessante technische uitdagingen op de werkvloer en zelfs over de 'mooie' terugtocht door een ontwricht Duitsland (Cees, eerste generatie, familie A). Zijn dochter en kleindochter interpreteren die verhalen echter anders. Kleindochter Suzanne herinnert zich vooral dat hij grappige verhalen vertelde, zonder in te gaan op wat die precies inhielden. Voor haar zijn de ervaringen vooral tragisch: "Hij heeft echt meegemaakt hoe het is om gedwongen werk te moeten doen dat je niet leuk vindt, waar je niet blij van wordt en waar je niet tot ontplooiing komt" (Suzanne, derde generatie, familie A). De nuance en zelfs trots die in zijn eigen relaas meeklinkt, worden in de volgende generaties minder herkend of erkend.

Herinneringen aan avontuur en plezier blijken van generatie op generatie grotendeels niet doorgegeven te worden. Zelfs wanneer de eerste generatie tijdens interviews melding maakt van ook positieve gevoelens, treden deze aspecten zelden op de voorgrond in de verhalen van kinderen en kleinkinderen. Er zijn overigens ook dwangarbeiders die zelf ook nauwelijks positieve aspecten hebben gedeeld. De ervaringen van mishandeling, honger en vernedering overheersten bij sommige dwangarbeiders zodanig, dat het vanzelfsprekend is dat hun kinderen en kleinkinderen zich vooral dat leed herinneren.

Ook de morele complexiteit waarmee sommige respondenten hun ervaringen beschrijven, verdwijnt grotendeels uit het narratief van latere generaties. In hun eigen verhalen benoemen sommige mannen moreel complexe ervaringen: het dilemma van werken in een nazistische omgeving, de verleiding van propaganda, of het contact met 'goede' Duitsers. Herman vertelt hoe hij zich soms aangetrokken voelde tot de collectieve euforie van de nazi-ideologie — de "massa-Begeisterung" — maar zich daar uiteindelijk tegen verzette (Herman, eerste generatie, familie B). Zulke moreel ambigue aspecten verdwijnen in veel gevallen volledig uit de verhalen van hun kinderen en kleinkinderen.

Ook het bredere, transnationale perspectief vervaagt in de overdracht. De schrijnende positie van Russische en Oost-Europese dwangarbeiders, met wie sommige Nederlandse arbeiders contact hadden en die vaak nog zwaarder werden mishandeld, verdwijnt uit beeld. Deze aspecten worden nauwelijks nog genoemd in de verhalen van de derde generatie. Daarmee raakt een belangrijk deel van de historische context verloren, en daarmee ook een bredere, empathische blik op andere slachtoffers van dwangarbeid.

De verschuiving richting slachtofferschap, het verlies aan morele complexiteit en het vervagen van de internationale context zijn te verwachten processen in familieoverdracht, maar wel iets om alert op te zijn. Deze verschuivingen beïnvloeden namelijk hoe het verleden begrepen wordt, hoe het doorwerkt in persoonlijke en maatschappelijke opvattingen, en hoe toekomstige generaties met dat verleden omgaan.

Psychische doorwerking

De invloed van een verleden van dwangarbeid op relaties, identiteit en psychisch welzijn verschilt per generatie. In de tweede generatie is deze invloed nog duidelijk merkbaar, vooral bij kinderen van vaders die zwaar getraumatiseerd uit de oorlog terugkeerden. Zij beschrijven gevoelens van zwaarte en de constante aanwezigheid van het verleden. Dochter Saskia, van wie vader Thomas het grootste deel van zijn leven zweeg over de oorlog, voelde dat er "een enorme steen" boven haar hing. Vooral wanneer de Tweede Wereldoorlog ter sprake komt, bijvoorbeeld in de media, ondervindt ze daar last van (Saskia, tweede generatie, familie D).

Dochter Marloes worstelt met algemene angstgevoelens, maar ook met specifieke angsten, zoals voor de tandarts en voor honden. Ze vraagt zich af of deze gevoelens verband houden met de ervaringen van haar vader Hendrik tijdens de oorlog (Marloes, tweede generatie, familie C).

In sommige gevallen heeft het verleden ook invloed gehad op de opvoeding door en de levenskeuzes van de eerste generatie en daardoor op de tweede generatie. De kinderen ervaren een verhoogde waakzaamheid voor het uitbreken van een nieuwe oorlog. Cees' dochter Thea ziet "flink zijn" als een directe positieve invloed van het oorlogsverleden. Ze noemt als voorbeeld dat er bij kou niet geklaagd mocht worden. Dochter Hanna herkent in haar familie ook de keerzijde van deze houding. Ze zag een zekere "hardheid" die ertoe leidde dat er nauwelijks werd gesproken over het overlijden van haar zusje bij een ongeluk: "Niet klagen maar dragen, dat een beetje. Niet zeuren wat je overkomt, hup, daar moet je gewoon mee dealen" (Hanna, tweede generatie, familie E).

Willem heeft deze hardheid in zijn opvoeding eveneens als negatief ervaren. Zijn vader kwam oorspronkelijk uit een socialistisch gezin, maar volgens Willem heeft de oorlog hem cynisch en rechts gemaakt, "en naar mijn gevoel veel té." Hij vond het moeilijk om met zijn vader in gesprek te gaan, zowel in zijn jeugd als later. Zijn vader koesterde een diep wantrouwen jegens een "grote" overheid en stemde vooral op de VVD, terwijl Willem zichzelf meer aan de linkerkant van het politieke spectrum positioneert. Hij betreurt het dat de oorlog zo'n sterke invloed heeft gehad op het karakter van zijn vader, en daarmee ook op zijn eigen opvoeding. Het onvermogen om te discussiëren beschouwt hij als een vorm van "geestelijke armoede" en hij gelooft dat hij daardoor zelf ook in zekere mate "gereserveerd" is geworden. In de opvoeding van zijn eigen twee zonen, inmiddels begin twintig, probeert hij zich hiertegen te verzetten. Hij zoekt actief het gesprek met hen op, ook over het oorlogsverleden (Willem, tweede generatie, familie B).

Hanna vertelt dat het feit dat haar vader tijdens zijn dwangarbeid tuberculose overleefde en weer thuiskwam, voor hem een bevestiging was van zijn christelijk geloof. Mede daardoor is zij zelf in een sterk religieus gezin opgegroeid, wat zij als positief ervaart (Hanna, tweede generatie, familie E).

In de derde generatie lijkt de invloed van het verleden minder direct. Veel kleinkinderen beschouwen het verleden van hun grootvader als een relevant, maar minder persoonlijk onderdeel van de familiegeschiedenis. Alleen degenen die zich actief in het verleden verdiepen — bijvoorbeeld via interviews, archieven of bezoeken aan herinneringsplaatsen — ervaren het als werkelijk betekenisvol. Voor deze groep speelt het oorlogsverleden van hun grootouder een rol bij hun maatschappelijke betrokkenheid, bijvoorbeeld in de verbinding met actuele thema's als het herdenken van de slavernij, vluchtelingenproblematiek of arbeidsmigratie.

Toegenomen openheid: een gezamenlijk "nu het nog kan"-project

Op hoge leeftijd — vaak boven de tachtig jaar — verandert de dynamiek van herinneren en herdenken binnen families. Bij de groep voormalige dwangarbeiders waren het de kinderen uit de tweede generatie die het initiatief namen om verhalen vast te leggen of herinneringsplekken te bezoeken. Zij realiseren zich dat het leven van hun ouder ten einde loopt, en dat daarmee ook het risico bestaat dat diens verhalen voorgoed verloren gaan.

Voor Willem en Saskia (tweede generatie, familie B en D) gold dat hun vaders tot hun tachtigste niets over de oorlog hadden verteld. Willem: "Dat is ongeveer een jaar of vijftien geleden, dat ik wel iets wist maar eigenlijk helemaal niets. En dat ik toen mijn vader, die inmiddels op leeftijd was, heb gevraagd, goh, nu wil ik toch weleens weten wat je allemaal hebt meegemaakt in die oorlog." Zijn vader haalde toen een schriftje tevoorschijn. Hij had zijn herinneringen in 1947 opgeschreven. Willem heeft zijn vader toen gestimuleerd om het schriftje uit te typen. Op basis daarvan heeft hij vragen bij het manuscript gezet, "als een stimulans om er meer uit te halen". Ze zijn samen naar Oberhausen gegaan waar een herinneringscentrum op de plaats van het kamp was en een monument voor de Russische dwangarbeidsters. De gezamenlijke inspanningen hebben uiteindelijk geleid tot een boek in het Duits en een tentoonstelling in het herinneringscentrum. Daarvoor werd gebruikgemaakt van spullen die zijn vader had bewaard (Willem, tweede generatie, familie B).

Het achterhalen van de verhalen biedt naast nalatenschap, mogelijkheid voor het beantwoorden van persoonlijke vragen, het vullen van een gat dat is ontstaan door de 'filterparadox'. Daar lijkt pas ruimte voor als de relatie tot de ouder verandert wanneer men ouder wordt.

Naast de urgentie om meer te weten te komen tegen het einde van het leven, speelt in deze levensfase ook een omkering van rollen mee: kinderen zorgen voor hun ouder en voelen zich soms verantwoordelijk voor hun emotioneel welzijn. Het actief ophalen van herinneringen kan hierin een rol spelen. Technologische ontwikkelingen vergemakkelijken bovendien het opslaan en delen van herinneringen, evenals het opzoeken van fysieke herinneringsplaatsen zoals voormalige kampen. De derde generatie is hierin soms betrokken, maar het zijn vooral leden van de tweede generatie die dit proces dragen.

Het zogenaamde reminiscentie-effect, het cognitieve verschijnsel dat mensen op latere leeftijd relatief veel herinneringen ophalen uit hun tienerjaren, wordt vaak genoemd als (psychologische) verklaring voor het herleven van jeugdherinneringen.[11] De generatieoverstijgende urgentie om herinneringen aan de oorlog nog te weten te komen en vast te leggen, is een mogelijke aanvullende sociologische factor, alsmede de omdraaiing van de zorgrol. Daar dwars doorheen speelt de toegenomen maatschappelijke aandacht voor emotie, erkenning en herdenken een rol.[12]

Vrijheid

Een ander belangrijk verschil tussen generaties betreft de beleving van vrijheid. De eerste generatie weet uit directe ervaring wat het betekent om vrijheid te verliezen. Zij benadrukken het belang van waakzaamheid, democratie en het besef dat vrijheid niet vanzelfsprekend is. De tweede generatie neemt dit perspectief vaak over, maar dan vooral als morele les die via de ouders is overgedragen. Saskia (tweede generatie, familie D) heeft een sterk besef van het feit dat haar vrijheid nooit is ontnomen en dat vrijheid iets is om erg zuinig op te zijn, want "zonder vrijheid ben je niks".

Voor een deel van de derde generatie lijkt vrijheid echter vanzelfsprekend: niet zozeer een verworvenheid, maar een gegeven. Tegelijkertijd zien we dat kleinkinderen die zich actief verdiepen in het oorlogsverleden van hun familie, deze vanzelfsprekendheid ter discussie stellen. Zij verbinden persoonlijke verhalen met bredere maatschappelijke thema's en gebruiken die om kritisch te reflecteren op actuele vormen van onvrijheid, zowel binnen als buiten Nederland.

[11] Clare J. Rathbone, Chris J. A. Moulin en Martin A. Conway, "Self-Centered Memories: The Reminiscence Bump and the Self," *Memory & Cognition* 36 (2008): 1403–1414.

[12] De Swaan, "The Politics of Agoraphobia,"; Withuis, *Erkenning*.

Tijdens het interviewen van de tweede en derde generatie in het najaar van 2021 speelden gebeurtenissen zoals de machtsuitbreiding van de Taliban in Afghanistan en het vertrek van internationale troepen uit dat land op de achtergrond mee. Ze werden genoemd wanneer respondenten reflecteerden op de betekenis van vrijheid. Ook de verharding van het politieke debat, de gebrekkige opvang van vluchtelingen en arbeidsmigranten werden als zorgwekkend benoemd. Het raakte kleindochter Louise (derde generatie, familie C) dat slavernij in Nederland en haar voormalige koloniën nog vaak wordt gezien als iets uit een ver verleden. Zij benadrukte dat deze geschiedenis slechts enkele generaties teruggaat: "Als mensen dan zeggen: 'Waarom moeten we hier iets aan doen, het is zo lang geleden!', heb ik iets van: hou je mond. Het kan iemands oma zijn." Ze legt met dit besef een verbinding tussen haarzelf en haar eigen grootvader en nazaten van mensen die in koloniale slavernij hebben geleefd.

Conclusie

De geschiedenis van dwangarbeid in de Tweede Wereldoorlog leeft door in talloze Nederlandse families, maar had lange tijd slechts een marginale plek in het publieke domein.

Bij het bestuderen van familieherinneringen aan dwangarbeid in de Tweede Wereldoorlog zien we hoe die herinneringen zich ontwikkelen en veranderen. In de eerste generatie zijn de ervaringen divers: van onderdrukking en geweld, tot momenten van kameraadschap of relatieve vrijheid. Tegelijkertijd waren er momenten waarop ze als (gedwongen) *implicated subject* betrokken raakten bij de schade aan anderen. Na de oorlog was er in Nederland weinig ruimte voor nuance. Veel voormalig dwangarbeiders werden als verraders gezien. Het is een van de redenen geweest om te zwijgen over het verleden, naast het willen beschermen van anderen voor de nare herinneringen.

Voor de generatie die volgde betekende dat zwijgen een gevoel van "zwaarte" zonder dat men het (volledige) verhaal kende. In de overdracht naar kinderen en kleinkinderen verschuift mede door die onvolledigheid de nadruk vaak naar een sterke vorm van slachtofferschap met weinig morele nuances, ondanks dat de meest gruwelijke details dus zijn weggelaten door de eerste generatie (de eerder genoemde filterparadox).[13] Op het moment dat er meer ruimte

[13] Vergelijkbaar met het onderzoek van Welzer, Möller en Tschuggnall, *"Opa war kein Nazi"*, hoewel het hier dus niet om nazi's of collaborateurs ging maar om gedwongen *implicated subjects*.

voor was, door pensioen, omdraaiing van de zorgrol, en een gevoelde urgentie door hoge leeftijd, heeft vooral de tweede generatie vragen gesteld en initiatief genomen om samen te herinneren en herdenken. Zij voelden zich emotioneel betrokken bij wat hun vader had meegemaakt — te meer omdat, ondanks het zwijgen, ook hun eigen leven werd geraakt.

De interviews laten zo zien dat herinneren geen individuele, maar eerder een relationele en contextgebonden praktijk is. De verhalen zijn afhankelijk van wat er gevraagd wordt, wat verteld wordt, en welke thema's in de maatschappij worden benadrukt of verzwegen. De ontwikkeling van meer algemene maatschappelijke aandacht voor erkenning, in een context waarin die erkenning er nog niet was voor tewerkgestelden heeft daarin ongetwijfeld meegespeeld.[14] Voor de betekenis van vrijheid wordt er door familieleden die zich actief hebben verdiept in het verleden van dwangarbeid een link gelegd met actuele onderwerpen, zoals internationale politieke conflicten waarin vrijheden van de bevolking beperkt wordt (in 2021 was dat in Afghanistan actueel), de slechte omstandigheden waarin asielzoekers en arbeidsmigranten worden gehuisvest en de manier waarop het koloniale slavernijverleden wel of geen erkenning krijgt.

Inmiddels is er meer aandacht gekomen voor de geschiedenis van gedwongen tewerkstelling. Dit onderzoek is uitgevoerd in 2021. Sindsdien verschenen er podcasts en krantenartikelen, en publiceerde Renske Krimp-Schraven een boek. Het Verzetsmuseum wijdde een tentoonstelling aan het onderwerp. In een recent boek over verzet wordt bovendien uitvoerig stilgestaan bij de hulp aan onderduikers. Daarin wordt benadrukt dat met name mannen die de gedwongen tewerkstelling probeerden te ontlopen ondergedoken zaten.[15] Deze vormen van aandacht kunnen worden geïnterpreteerd als tekenen van toenemende verankering in het culturele geheugen, ondanks het geleidelijke verdwijnen van mogelijkheden tot communicatief geheugen.

[14] De Swaan, "The Politics of Agoraphobia"; Withuis, *Erkenning*.

[15] Ook is er hernieuwde aandacht voor Kamp Erika in Ommen, mede dankzij het onderzoek van Hester den Boer, dat belicht hoe mannen daar gevangen zaten die weigerden mee te werken aan de *Arbeitseinsatz*. Zie: Hester den Boer, *Kamp Erika: het oorlogsverhaal van mijn opa en het Nederlandse kamp dat verzwegen werd* (Atlas Contact, 2023); Renske Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Boom, 2024); Mirjam Lange en Paul van Tongeren, red., *Een land in verzet: Hoe een miljoen mensen opstonden tegen de nazi's* (Balans, 2025).

Nu de eerste generatie bijna verdwenen is, is het des te belangrijker om hun verhalen zorgvuldig te bewaren, inclusief objecten die sprekende ankerpunten naar het verleden bieden. Niet om tot één eenduidig narratief te komen, maar juist om de veelstemmigheid zichtbaar te houden, inclusief de morele complexiteit en het transnationale perspectief: de ervaringen van Midden- en Oost-Europese dwangarbeiders. Gesprekken tussen generaties dragen bij aan meer begrip voor elkaars perspectieven, en aan een bewuster gesprek over thema's als vrijheid, onvrijheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid in het heden.

Kolonialisme en migratie

De intergenerationele herinnering aan de lange Tweede Wereldoorlog in Indonesië

Stephanie Welvaart

Er is een aanzienlijke groep mensen in Nederland van wie het (familie-) verleden in Indonesië ligt. De Tweede Wereldoorlog is voor hen het verhaal van de Japanse bezetting van toenmalig Nederlands-Indië tussen 1942 en 1945 en van de conflicten, oorlogen en gebeurtenissen die daarop volgden, niet in de laatste plaats de Indonesische revolutie. Het is ook een verhaal van migratie naar Nederland, zoals van mensen met een Indo-Europese, Chinees-Indonesische, Indonesische, Molukse en Papua-afkomst.

Hoe binnen deze gemeenschappen de Tweede Wereldoorlog herinnerd wordt, is sterk afhankelijk van de plek die ze innamen in de koloniale maatschappij van voor 1942. Ondanks dat er door de Japanse bezetting een abrupt eind kwam aan de koloniale verhoudingen en de samenleving in rap tempo veranderde, beïnvloedden etniciteit en sociale klasse nog sterk waar je terechtkwam en hoe de oorlog je dagelijks leven binnendrong. Europeanen en een deel van de Indo-Europese bevolking werden in kampen geïnterneerd. Miljoenen mensen, voornamelijk Indonesiërs afkomstig van Java, werden als romusha (dwangarbeider) door de Japanse bezetter tewerkgesteld onder zeer slechte omstandigheden, onder andere in de mijnbouw, bij de aanleg van spoorlijnen en vliegvelden. De getalsmatig veel kleinere groep van Europese krijgsgevangenen werd eveneens voor gedwongen arbeid gebruikt. De hele maatschappij had te maken met voedseltekorten en de voortdurende dreiging van de bezetter. De koloniale hiërarchie wordt ook weerspiegeld in het (gebrek aan) inzicht in het aantal doden dat gevallen is tijdens deze periode — etniciteit bepaalt in sterke mate wie meegeteld wordt en wie onzichtbaar is in de statistieken.

Het onderscheid tussen de Tweede Wereldoorlog en alle ontwikkelingen die daarna kwamen, is in de herinnering niet sterk. De aaneenschakeling van conflicten in Nederland en Indonesië tijdens de

jaren veertig wordt door historicus Peter Romijn ook wel 'de lange Tweede Wereldoorlog' genoemd, maar bij de verschillende gemeenschappen in Nederland die verbonden zijn met de koloniale geschiedenis van de Indonesische archipel is die term niet gangbaar.[1] Hier wordt eerder gesproken in andere brede, maar tegelijkertijd ook hele persoonlijke aanduidingen als 'onze familiegeschiedenis', 'het oorlogsverleden' en 'de tijd in Nederlands-Indië/Indonesië'. Deze termen duiden voor iedereen net weer andere periodes aan, waarvan het einde vaak gemarkeerd wordt door het moment van migratie naar Nederland in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog tot eind jaren 1960.

Dit alles betekent dat het lastig is om te spreken van één herinneringsgemeenschap: een groep mensen die een bepaald aspect van het oorlogsverleden deelt. De herinneringsgemeenschap waar deze studie zich op richt — families in Nederland, onderdeel van verschillende gemeenschappen, die de Tweede Wereldoorlog in de Indonesische archipel hebben meegemaakt — is daarmee erg breed. De belangrijkste gedeelde factor lijkt de migratie naar Nederland te zijn.

De manier waarop jongere generaties een plek aan het oorlogs- en familieverleden in Indonesië geven verandert. Die verandering hangt samen met het feit dat de eerste generatie van ooggetuigen van deze geschiedenis ons aan het ontvallen is. De jongere generaties zullen in de nabije toekomst niet meer samen met de eerste generatie kunnen herdenken, waardoor herdenken in beweging is. Verhalen horen deze jongere generaties uit de tweede hand, uit verzamelde getuigenverslagen, of uit andere bronnen. Wat betekent deze overgang voor de overdracht van herinneringen aan volgende generaties? Dit onderzoek biedt inzicht in de diversiteit aan ervaringen van mensen die de Tweede Wereldoorlog in de Indonesische archipel hebben meegemaakt, en het vult hiermee de dominante, soms

[1] De term duidt de periode aan tussen 1940 en 1950, waarin de Duitse bezetting van Nederland, de Japanse bezetting van wat tot dan toe Nederlands-Indië was en het Nederlandse militaire optreden tegen de Indonesische onafhankelijkheid plaatsvonden. Het Nieuw-Guineaconflict, dat leidde tot de overdracht van het westelijk deel van Nieuw-Guinea aan Indonesië in 1962, valt er in deze definitie bijvoorbeeld buiten. Hoewel de term de continuïteit van geweld laat zien en het belang van een bredere blik op de oorlogsjaren roept het ook de vraag op welke periodes en scheidingslijnen voor wie van belang zijn en vanuit welk perspectief tijdslijnen worden vormgegeven. Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949* (Balans, 2020).

eendimensionale, verhalen aan die in de Nederlandse samenleving over deze oorlog in Azië en Oceanië bestaan.

Opzet van de deelstudie

Voor deze deelstudie is er geput uit bestaande interviewcollecties met daarin interviews met de eerste generatie van getuigen.[2] Er is gepoogd zoveel mogelijk de diversiteit binnen de gehele herinneringsgemeenschap te representeren, al was dit omwille van de grote diversiteit binnen deze groep niet geheel mogelijk. Om de kans te vergroten dat de vijf families uiteenlopende ervaringen aan het licht zouden brengen, zijn families uit verschillende etnische groepen geselecteerd, waarbij ook op sociaaleconomische status is gelet. Ook migratie, gender, leeftijd en het geografisch gebied waar de deelnemers de oorlog hebben meegemaakt zijn van invloed op de oorlogservaringen. Er is getracht families te betrekken met een Chinees-Indonesische, Molukse, Indonesische, Papua en Indo-Europese achtergrond. Interviews met mensen uit de Papua-gemeenschap zijn schaarser. Het is niet gelukt een familie met deze achtergrond in dit onderzoek te betrekken.[3] Europese 'totoks' (vaak Nederlanders) die in de Indonesische archipel woonden zijn buiten de selectie gelaten omdat de nadruk binnen de literatuur en het herdenkingsveld al veel wordt gelegd op hun ervaringen. Dit heeft geleid tot de volgende vijf eerstegeneratiedeelnemers en hun families:

[2] De interviews van de eerste generatie komen uit de volgende collecties: 1) Collectie *Herinneringen aan Indië* van het Indisch Herinneringscentrum (IHC) waarvan de interviews tussen 2012 en 2018 zijn afgenomen; 2) Collectie *Getuigenverhalen: Het Molukse perspectief in oorlogstijd* gevormd en beheerd door Museum Maluku waarvan de interviews tussen 2009 en 2010 zijn afgenomen; 3) Collectie *CIHC Mondelinge geschiedenis*, gevormd door het Chinese Indonesian Heritage Center (CIHC) en beheerd door de Universiteitsbibliotheek Leiden (UB Leiden). Deze collectie is in de jaren 2013 – 2017 opgebouwd. En 4) Collectie Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië (SMGI) gevormd in de jaren 1997 - 2001 door de SMGI en beheerd door de UB Leiden.

[3] Er is één toegankelijke collectie gevonden die ten tijde van de voorbereidingsfase ondergebracht was bij een archiefinstelling, waarin Papua's aan het woord komen. De geïnterviewden waren echter te jong om actieve herinneringen te hebben aan de Tweede Wereldoorlog. Dit betreft de SMGI-collectie. Daarnaast bestaat de collectie *Getuigenverhalen: Papua's in diaspora* van stichting PACE (Stichting Papua Erfgoed) uit vijfentwintig interviews van Papua's en andere bewoners die in de periode 1940-1963 in Nieuw-Guinea verbleven. Helaas is er in de afrondingsfase van dit deelonderzoek pas toegang verkregen tot deze collectie.

A. Jozef (eerste generatie, familie A) is geboren in Surabaya (Java) in 1931. Zijn vader heeft een Duits-Italiaanse achtergrond en zijn moeder komt van Ternate (Molukse eilanden) met een Nederlands-Ambonese achtergrond.

B. Ada (eerste generatie, familie B) is geboren in Saumlaki (Molukse Tanimbar-eilanden) in 1927. Haar vader komt uit het dorp Kau, op het Molukse eiland Ternate.

C. Joss (eerste generatie, familie C) is geboren in Malang (Java) in 1924. De families van beide ouders komen uit de Minahasa (Noord-Sulawesi). Zijn moeder is geboren op Java, zijn vader op Sulawesi. Zijn vader was gelijkgesteld.

D. Siang Swie (eerste generatie, familie D) is geboren in Ambarawa (Java) in 1923, zijn beide ouders zijn van Chinese afkomst.

E. Celine (eerste generatie, familie E) is in Makassar (Sulawesi) geboren in 1931. Van moederskant is haar opa Chinees en haar oma Duits-Indonesisch. Celine's vader en zijn beide ouders zijn van Chinese afkomst. Celine's gezin was gelijkgesteld.

De deelnemers uit de eerste generatie komen uit verschillende bevolkingsgroepen die in de hiërarchische koloniale samenleving uiteenlopende maatschappelijke posities innamen. Twee van de vijf waren 'gelijkgesteld', wat wil zeggen dat ze dezelfde (juridische) status hadden als Europeanen.[4] Qua sociaaleconomische status kwam de eerste generatie grotendeels uit een relatief bevoorrechte hoek, wat de latere ervaringen met oorlog en migratie heeft beïnvloed. Ook een gevoel van culturele verbondenheid met Nederland en de verbinding met Nederland door het KNIL, spelen daarin een rol. Alle deelnemers uit de eerste generatie hebben op vrij jonge leeftijd de Tweede Wereldoorlog meegemaakt, bij aanvang van de Japanse bezetting waren zij tussen de elf en negentien jaar oud.

Migratie is een terugkerend element in de geschiedenissen van de vijf deelnemende families. De eerste generatie heeft over het algemeen nooit een leven of jeugd lang op dezelfde plek gewoond. Ze bewogen zich tussen verschillende steden, eilanden en landen, onder andere Ambon,

[4] 'Gelijkgestelden' hadden toegang tot het Europees recht binnen de koloniale context, maar gelijkstelling was niet hetzelfde als het hebben van de Nederlandse nationaliteit en gaf niet automatisch dezelfde migratierechten.

Sulawesi, Java en Nieuw-Guinea, met als gemene deler de migratie naar Nederland. Die migratie vond op uiteenlopende momenten plaats, zowel net na de Tweede Wereldoorlog als later, in de jaren 1950 en eind jaren 1960. Dit heeft ertoe geleid dat de deelnemers die in latere jaren naar Nederland zijn gekomen, naast de herinneringen aan de oorlog(en) ook meer recente herinneringen aan hun leven in Indonesië hebben, zoals de coup van 1965, maar ook het dagelijks schoolgaand of werkend leven. Daarnaast is ook een deel van de deelnemers uit de tweede generatie in Indonesië geboren en opgegroeid, waardoor zij naast de verhalen die ze hebben doorgekregen van hun families, ook eigen herinneringen hebben aan Indonesië.

De tweede en derde generatie zijn geïnterviewd aan de hand van een topiclijst en zijn gevraagd te vertellen over wat zij hebben meegekregen van het oorlogsverleden van hun (groot)ouder. Specifiek is gevraagd naar herinneringen over de Tweede Wereldoorlog, de periode na de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid en hun migratie. Ook is hen gevraagd naar de wijze waarop, van wie en wanneer zij deze verhalen hebben gehoord of gelezen. Verder kwam de ervaren invloed van deze herinneringen op de verschillende generaties, op interpersoonlijke relaties, op de betekenisgeving rondom het oorlogs- en familieverleden en op de betekenis van vrijheid aan bod.

Het doorgeven van herinneringen

Herinneringen die de eerste generatie heeft gedeeld in interviews worden, niet geheel verrassend, niet in hun volledigheid doorgegeven aan volgende generaties. Onderdelen vallen weg, gebeurtenissen worden herschikt en herinneringen worden minder gedetailleerd bij jongere generaties. Met name de persoonlijke reflecties op loyaliteiten, de eigen positionering binnen de samenleving en het eigen handelen verdwijnen naar de achtergrond of worden algemener beschreven door de tweede generatie. Soms verdwijnen deze geheel uit de herinnering van de derde generatie.

Het verdwijnen van zulke nuances en persoonlijke reflecties blijkt duidelijk uit de manier waarop de herinneringen van Joss (eerste generatie, familie C) zijn doorgegeven, bijvoorbeeld wanneer hij spreekt over zijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de oorlogsdreiging die hij voelde in aanloop naar de Japanse bezetting. De oudere jongens werden opgeroepen om wacht te lopen, bijvoorbeeld bij

het afgaan van het luchtalarm, maar Joss niet: "De gelijkstelling van mijn vader betekende dat wij bepaalde voordelen hadden, maar wij waren geen Nederlanders."[5] Joss is tijdens de Japanse bezetting wel lid geweest van een ondergrondse organisatie. Hij hielp zijn broer radioberichten uit Australië op te vangen om deze vervolgens naar het vrouwenkamp te brengen. "Niet omdat ik voor vorstin en vaderland zou willen strijden, maar het was echt jeugdige bravoure, hè? Je vond het spannend om hieraan mee te doen. […] En omdat ik daar mijn vriendinnetjes kon ontmoeten, die bij mij op de mulo hadden gezeten en ook op de HBS." De persoonlijke voordelen van deelname aan het verzet tegen de Japanners waren groot. Hij reflecteert vervolgens op zijn positie:

> Ik voelde mij op een gegeven ogenblik toch eigenlijk wel een kleine verrader, omdat ik ook in de ondergrondse had gezeten, terwijl ik Indonesiër was en de Japanners kwamen om ons Indonesiërs te bevrijden. […] Maar ik kon als kind van een KNIL-militair niet zeggen dat ik niets had gedaan.

Joss laat zo zien hoe hij moest laveren tussen verschillende soms botsende loyaliteiten.

In de getuigenis van zijn zoon Karel (tweede generatie, familie C) komt hier weinig van terug. Hij noemt "zelfbescherming" als mogelijke reden dat zijn vader naar zijn schoonfamilie toe niet (openlijk) enthousiast was over de Indonesische vrijheidsstrijd, want zijn schoonvader was "altijd al in Nederlandse dienst. Dus eigenlijk waren ze meer Nederlands georiënteerd." De positie van Joss wordt versimpeld voorgesteld als 'Nederlands georiënteerd' vanwege de familie van zijn vrouw. Bij Joss' kleindochter Esther zijn deze persoonlijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog of de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog helemaal niet bekend: "Alsof het er gewoon niet was, ik denk dat ik het zo het beste kan omschrijven."

Op een soortgelijke manier worden de (beweeg)redenen van de eerste generatie om te migreren vaak anders of niet volledig overgebracht op de volgende generaties. Dat is goed te zien bij wat Celine (eerste generatie, familie E) vertelt over hoe en waarom ze naar Nederland kwam. Ze vertelt dat ze in 1949 in de vijfde klas zat en graag haar diploma wilde halen, maar daarvoor examen moest doen in het Indonesisch: "Wat ik waarschijnlijk

[5] Alle citaten van de deelnemers aan dit onderzoeksproject komen uit de interviews afgenomen met hen. Zie hiervoor het overzicht van de deelstudies achterin.

niet zou halen, omdat ik dan de taal niet beheerste hè? Ja, je kon wel wat je noemt pasar-Maleis [taal die je op de lokale markt spreekt], een beetje, ook niet veel." Toen haar oom vanwege de politieke omstandigheden naar Nederland vertrok — "hij kon dat niet aan, dat de Indonesiërs zo merdeka werden," zegt Celine hierover — bood dat haar een kans mee te gaan en in Nederland haar school af te maken.

Haar dochter Ruby (tweede generatie, familie E) en kleindochter Merel (derde generatie, familie E) bevestigen allebei dat Celine naar Nederland vertrok om te studeren, maar de nuances verschuiven. De politieke ontwikkelingen in Indonesië verdwijnen in hun vertellingen, en daarmee het feit dat Celine's migratie niet alleen keuze maar ook noodzaak was. Merel zegt erover: "Ik denk dat ze heel blij was dat ze naar Nederland kon gaan, haar middelbare school kon afmaken."

Niet alleen vallen details vaak weg of verdwijnen herinneringen in het geheel tussen de generaties, soms halen de jongere generaties zaken door elkaar en koppelen ze verhalen aan andere politieke ontwikkelingen, conflicten of actoren. Mae (derde generatie, familie D) legt bijvoorbeeld uit dat haar familie over de Japanse bezetters sprak alsof ze "de meest gewelddadige mensen waren die ze hebben gezien", terwijl ze over de Nederlandse koloniale macht weinig hoorde:

> Mijn moeder heeft wel eens verteld, toen zij heel jong was — dus dat zal dan begin jaren 1960 zijn — dat het best wel een enge tijd was om in Indonesië te wonen. Omdat er heel veel geschreeuw was op straat, en lawaai en protesten en geweld. Haar buurmeisje is doodgeschoten, bijvoorbeeld. Samen met haar vader. Gewoon geliquideerd omdat ze de verkeerde mensen kenden. En dat werd allemaal gedaan door de Japanners. Dus als ze het heeft over gevechten of conflict, dan is het de Indonesiërs tegen de Japanners. Hoe de Nederlanders zich daar gedroegen, daar heb ik vrij weinig over gehoord. Bijna niks.

Mae spreekt over haar moeders negatieve herinneringen aan de jaren 1960 en koppelt daar "de Japanners" aan die verantwoordelijk zijn voor de moord op een buurmeisje en haar vader. Hier lopen haar moeders ervaringen met de het anticommunistische massageweld in de jaren 1960 door elkaar met de Japanse agressie van vijftien jaar eerder, gedurende de Tweede Wereldoorlog.

Hoewel de basiselementen van de verschillende beschreven herinneringen grotendeels overeind blijven staan verdwijnt het inzicht in de complexiteit en keuze(on)mogelijkheden binnen situaties van oorlog en migratie naar de achtergrond, terwijl dit juist elementen zijn die de geschiedenis kleur geven en waaruit lessen getrokken kunnen worden voor het heden.

Zwijgen en spreken

Over de Japanse bezetting werd vanuit de eerste generaties in dit onderzoek over het algemeen vrij weinig met kinderen en kleinkinderen gedeeld. Andere momenten lijken belangrijker te zijn (geweest), zoals het gevoel van angst en onveiligheid in de periode direct na de Japanse capitulatie, vaak aangeduid als 'de Bersiap', en in de jaren 1960, en de migratie naar Nederland. Ook is er een tendens de nadruk te leggen op de mooie herinneringen aan het dagelijks leven in de jaren voor en na de oorlogen.

Veel van de oorlogservaringen van Joss (eerste generatie, familie C) die terugkomen in het interview met hem, zoals zijn verzetswerk of de arrestatie en opsluiting van zijn broer door de Tokkeitai (Japanse militaire politie), zijn niet bekend bij zijn zoon Karel (tweede generatie, familie C). Die legt uit dat de sfeer er ook niet naar was om hierover te praten, want in zijn jeugd in de jaren 1950 en 1960 "speelden [we] altijd buiten en we hadden een hoop lol en plezier". Zelf heeft hij het met zijn kinderen ook nooit over de Tweede Wereldoorlog en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog gehad, maar wel over latere periodes vanaf de jaren 1960: "Toen we het nóg beter hadden in Indonesië. [...] Wij proberen van onze Indonesische tijd eigenlijk meer de leuke dingen te herinneren."

Ook zijn dochter Esther (derde generatie, familie C) geeft aan dat er niet over de Tweede Wereldoorlog of de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog werd gesproken, al kwamen niet alleen mooie herinneringen aan bod: "Wat ik van mijn oma weet van de periode erna, [is] dat ze eerder een soort weerstand kreeg tegen Indonesië. Maar dat dat niet per se met de oorlog te maken had, maar meer met de ontwikkelingen in het land daarna."

Hier lijkt ook de mate van politieke en historische interesse een rol te spelen in het selectief delen, ontvangen en onthouden van herinneringen. In alle families wordt deze factor genoemd als zij

proberen te verklaren waarom (groot)ouders juist wel of juist niet hun herinneringen aan oorlog gedeeld hebben. Bij minder politiek bewustzijn binnen de familie ligt de focus op het delen van positieve herinneringen aan Indonesië, bij een groter politiek bewustzijn krijgen negatieve herinneringen juist meer de ruimte. Zo geeft Hok (tweede generatie, familie D) aan dat er geen politieke interesse bestond in de familie: "Ik heb ook geen verhalen over die periode [uitroepen van Indonesische onafhankelijkheid] … nee. Het is misschien omdat er geen interesse in de politiek is. Er wordt niet over gesproken thuis." Zijn dochter Mae (derde generatie, familie D) geeft aan dat ze "helemaal niks" gehoord heeft over het leven van haar grootvader. Wel heeft ze verhalen over de jaren 1960 gehoord van haar moeder die als kind die jaren meemaakte, over liquidaties, geschreeuw op straat en protesten zoals eerder beschreven. Hok (tweede generatie, familie D) vertelt dat het voor alle Chinezen hetzelfde was, zodra ze weg konden gingen ze ook, vanwege de onrust.

Dat er in deze families over de ervaren angst en het geweld in de jaren 1960 meer wordt gedeeld ten opzichte van de Tweede Wereldoorlog, ongeacht de mate van politieke of historische interesse, kan verklaard worden doordat dit simpelweg een recentere periode is, maar wellicht ook doordat de ontwikkelingen in die periode in sommige gevallen geleid hebben tot migratie naar Nederland, en dat daardoor de impact soms als groter wordt ervaren. Ook kan het zijn dat de eerste generatie deze periode, evenals de periode net na de Tweede Wereldoorlog, als heftiger heeft ervaren dan de Tweede Wereldoorlog en zij daarom de neiging heeft hier meer over te delen.

Het omgekeerde lijkt plaats te vinden bij de andere families. Julian (tweede generatie, familie A) vertelt bijvoorbeeld dat zijn vader Jozef (eerste generatie, familie A) een zeer goed geheugen heeft én geïnteresseerd is in geschiedenis en er daarom ook veel over leest, en dat hem dat ook weer helpt om zijn eigen herinneringen vast te houden, "dus hij heeft altijd wel verhalen verteld". Julian denkt dat zijn vaders fascinatie voor specifiek de Indonesische revolutie voortkomt uit het feit dat hij zelf in die overgang heeft gezeten en zowel met een been in Nederlands-Indië als in Indonesië heeft gestaan: "[Hij probeerde] te snappen wat er allemaal speelde […] volgens mij uiteindelijk om een soort evenwichtig beeld te krijgen daarin."

Charles (tweede generatie, familie B) is vanaf jonge leeftijd politiek actief geweest. Hij hoorde van 'actie Wassenaar' en ging zich verdiepen in Che Guevara, de IRA en de ETA.[6] Hij werd ook actief bij een grote Molukse organisatie in Nederland en stelde zijn vader kritische vragen over zijn rol in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog: "Al die bewegingen die in de jaren zestig, zeventig ontplooiden. Daar ging je aan [meedoen] maar uiteindelijk kom je bij jezelf terecht. En dan ga je je ouders bevragen." Charles heeft zijn politieke engagement ook weer direct en indirect doorgegeven aan zijn zoon Masora (derde generatie, familie B): "Hij [Masora] wist niet beter, dan zaten we te vergaderen en dan zat hij op schoot bij een van mijn collega's."

Non-verbale herinnering

Verhalen zijn niet altijd de (enige) dragers van herinneringen. Hoewel de tweede generatie verschillende anekdotes en verhalen heeft gehoord, spreekt uit hun interviews dat een communicatief geheugen ook op een non-verbale manier is of wordt doorgegeven, door een bepaalde sfeer in huis, een blik in de ogen, een positieve levenshouding of juist depressiviteit, sterke emoties, fysiek geweld en stiltes. Ook het horen van uitsluitend positieve verhalen draagt hieraan bij, omdat dit het gevoel kan versterken dat bepaalde delen van de familiegeschiedenis worden verdrongen. Julia Rosa Doornbos en Ana Dragojlovic spreken over deze vormen van herinnering als hauntings, spoken van onderdrukt of onopgelost sociaal geweld, die mensen blijven achtervolgen binnen de muren van hun huis, als "ontkende en tot zwijgen gebrachte belichaamde herinneringen".[7] Deze non-verbale communicatie zorgde ervoor dat er in gesprek met een (groot)ouder in sommige gevallen niet werd doorgevraagd, ook al was er wel behoefte aan meer informatie. In andere gevallen werden er vraagtekens gezet bij de representativiteit en accuraatheid van vertelde verhalen.

Zo heeft Merel (derde generatie, familie E), de kleindochter van Celine (eerste generatie, familie E), het idee dat de oorlogsperiode het

[6] Actie Wassenaar verwijst naar de bezetting van de residentie van de Indonesische ambassadeur op 31 augustus 1970 door 33 Molukse jongeren, als reactie op het nieuws dat de Indonesische president Suharto een staatsbezoek aan Nederland zou brengen.

[7] Julia Doornbos en Ana Dragojlovic, "'The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families," *Gender, Place and Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141-1161.

leven van haar oma heeft beïnvloed, maar Celine heeft dat zelf nooit ter sprake gebracht. Ook haar moeder Ruby (tweede generatie, familie E) heeft van haar moeder, tot haar verbazing, nooit negatieve verhalen gehoord over de oorlog. Merel hoorde van haar moeder en tantes dat Celine vaak op bed lag met hoofdpijn, dat er spanningen waren en dat ze emotioneel niet altijd beschikbaar was. Merel denkt dat ze misschien depressief was en "wel echt leed aan bepaalde dingen", maar zeker heeft ze het nooit geweten:

> Het kwam ook allemaal over als een beetje te mooi om waar te zijn, omdat ze iets verborg of het voelde niet helemaal honderd procent. Maar dat kwam ook omdat ze dementerend was, dat ze telkens hetzelfde zei, en dan was het van: o ja. Dus ik weet niet welke van de twee het was, dat ze dementerend was, of dat ze iets verborg. Misschien een combinatie daarvan. Maar het voelde wel van: hm, er klopt iets niet.

Ook komt vereenzelviging met de grootouder terug in hoe herinneringen worden doorverteld. Dit sluit aan op de effecten die hauntings kunnen hebben, namelijk het laten vervagen van de grenzen tussen het verleden, het heden en de toekomst. Daarop voortbouwend kunnen de grenzen daarmee ook vervagen tussen de ervaringen van verschillende generaties: 'wat zij hebben meegemaakt' wordt 'wat wij hebben meegemaakt'. Kleinzoon Masora (derde generatie, familie B) vertelt over de impact van zijn grootouders' ervaringen op hem:

> Wat ze hebben meegemaakt, het is hartverscheurend. […] Vaak hoor je dat de geschiedenis een beetje verdraaid is en dat de Nederlanders ons hebben gered. Maar wij wilden daar sterven in ons eigen land. Laat ons maar los. En voor mijn oma voelde het alsof ze zeg maar aan een ring door haar neus, als een koe naar Nederland is getrokken. Nou, op het moment dat ze dat vertelt, dan zie je zo'n verdriet in haar schuilgaan, pfff… [wordt emotioneel].

Zo kunnen herinneringen hun intensiteit behouden, zelfs tot aan de derde generatie en verder. Marianne Hirsch beschrijft met de term postmemory de relatie die latere generaties kunnen hebben met de traumatische ervaringen van eerdere generaties, waarbij verbale en

non-verbale uitingen geen aparte domeinen zijn, maar juist in hun samenspel ervoor kunnen zorgen dat herinneringen van eerdere generaties door latere generaties worden ervaren als intens gevoelde eigen herinneringen.[8]

Psychische doorwerking en identiteit

De psychische gevolgen van zowel de oorlogen als de migratie zijn groot wanneer er onveiligheid is ervaren, familieleden in militaire dienst zijn geweest of migratie als onvrijwillig is beleefd. Dit is zeker bij een van de families het geval. Dit leidde tot een afkeer van de Nederlandse en Indonesische samenleving, een harde opvoeding en het niet bespreken van emoties of moeilijke onderwerpen. De opvoeding van Charles (tweede generatie, familie B), zoon van Ada, is beïnvloed door het geweld dat Charles zijn vader heeft meegemaakt gedurende de oorlogsjaren, de moraal van discipline en de frustraties over de slechte behandeling in Nederland. Hij omschrijft dat zo: "Eigenlijk zijn we niet opgevoed, we zijn eigenlijk meer opgeleid." Zijn zoon deelt op zijn beurt: "We zijn ook echt, echt met een agressie opgevoed. Want ja, ze kwamen natuurlijk uit de oorlog: 'Dus Nederlanders, die haat je. Indonesiërs, die haat je. Japanners, die haat je.'"

Een blik op de psychische gevolgen van de oorlog en onrustige periodes voor de andere families laat een gemengd beeld zien — sommige zaken kunnen worden teruggevoerd tot de oorlogservaringen, andere niet. Julian (tweede generatie, familie A) heeft bijvoorbeeld de indruk dat zijn grootouders meer te maken hadden met spanningen en angsten dan zijn ouders, omdat zij nog jong waren. Zijn grootouders van moederskant gaven aan dat de "Bersiaptijd" spannender en angstiger was dan de jaren van de Japanse bezetting, omdat er veel onzekerheid was over wat er zou gaan gebeuren: "Bij wijze van spreken, je wist van de Japanners wat je eraan had, je moest dit en dit niet doen, en dan lieten ze je min of meer wel met rust."

Deelnemers van de derde generatie vertellen over de mogelijke invloed van deze individuele psychische gevolgen van oorlog op familierelaties. Merel (derde generatie, familie E) zegt dat moeilijke onderwerpen vermeden werden en Mae (derde generatie, familie D) geeft aan dat ze nooit heeft geleerd om haar emoties te onderzoeken of

[8] Marianne Hirsch, "The Generation of Postmemory," *Poetics Today* 29, nr. 1 (2008): 103–128.

het erover te hebben met familie, wel is de familieband erg sterk. Mae relateert die aspecten meer aan "de oosterse cultuur", dan aan de oorlog.

Hoewel de link met de Tweede Wereldoorlog door deelnemers dus zelf niet altijd wordt gelegd, komt uit de literatuur naar voren dat het vermijden van moeilijke onderwerpen, het weinig ruimte laten voor emoties en enkel spreken over mooie herinneringen, allemaal denkbare reacties zijn op oorlogservaringen of oorlogstrauma.[9] Daarbij laat het materiaal een mogelijk verband zien tussen het ontbreken van politieke en historische interesse, en een focus op het positieve. Mooie herinneringen kunnen dan bijvoorbeeld heimwee en nostalgie oproepen — vaker voorkomende thema's in migratienarratieven. Het delen ervan is een manier om met gevoelens van verlies om te gaan en een verbinding te bewerkstelligen met het land van herkomst.[10]

Hierbij moet opgemerkt worden dat het delen van mooie herinneringen makkelijker kan zijn als men ten eerste ervaart dat die er zijn, en ten tweede als men het gevoel heeft dat de nare ervaringen volledig in het verleden liggen. In die zin kan het spreken over enkel positieve herinneringen verbonden zijn aan een bepaald privilege. Het omgekeerde geldt voor een interesse in politiek en geschiedenis. Als men het gevoel ervaart als groep en individu erkend en gewaardeerd te worden en er een gevoel van thuis wordt ervaren, dan is politieke betrokkenheid meer vrijblijvend. Als de 'strijd' nog niet voorbij is, zoals bij Charles (tweede generatie, familie B), en de doorwerking van het verleden sterk wordt ervaren dan kan het herdenken en vieren van het verleden te vroeg komen.

Ook heeft het migratieverleden en in mindere mate het oorlogsverleden, invloed op de sociale identiteit van familieleden. (Klein)kinderen willen de band met het land behouden en zoeken actief naar informatie over het koloniale en familieverleden. Binnen een van de families heeft het oorlogsverleden een grote invloed op hun politieke identiteit, mede doordat zij zich zijn blijven inzetten voor een onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken (RMS).

Selma (derde generatie, familie A) stipt aan dat ze boosheid voelt als ze hoort over de rol die Nederland in Indonesië heeft gehad, maar dat ze zich

[9] Julia Chaitin, "Living with" the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors," *Family Process* 42, nr. 2 (2004): 305-322; Doornbos en Dragojlovic, "The past should not affect the children".

[10] Anh Hua, "Diaspora and Cultural Memory," in *Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home*, *red.* Vijay Agnew (University of Toronto Press, 2005), 191-208.

vooral afvraagt welk recht ze heeft om nog boos te zijn en hoeveel cultuur ze zichzelf kan toe-eigenen als derde generatie Nederlandse met Indonesische wortels. In haar uitspraak komt erkenning van het Nederlands daderschap naar voren. Tegelijkertijd komt ook haar indirecte betrokkenheid als derde generatie naar voren én haar positie als *implicated subject*, waarmee ze een zekere verantwoordelijkheid draagt voor de ongelijkheid inherent aan koloniale systemen.[11] Merels (derde generatie, familie E) identificatie "als product van kolonialisme en oorlog" toont dat slachtoffer- en daderschap niet altijd lijnrecht tegenover elkaar staan.

Herdenken en vrijheid

Deelnemers van de tweede en derde generatie willen actief verhalen delen over het kolonialisme, dekolonisatie en de rol van de Nederlandse overheid en de vrijheid en rijkdom in Nederland. De focus ligt hierbij minder op het doorgeven van specifieke herinneringen en meer op het vertellen van het grotere politiek-historische verhaal. Op verschillende manieren voelen zij afstand tot 4 en 5 mei en 15 augustus.

Zo is Julian (tweede generatie, familie A) benieuwd hoe de herdenkingen op 4 mei en 15 augustus zich gaan ontwikkelen omdat het vreemd is dat de bevrijding al op 5 mei wordt gevierd: "Terwijl het Koninkrijk der Nederlanden, als dat nou zo'n belangrijk ding is, nog niet helemaal bevrijd was. Hoe rijmt dat zich? Was het toch niet zo belangrijk? Zijn we allemaal gelijkwaardig, maar de een is meer gelijk dan de andere?"

Met "die massaherdenking" op 4 mei voelt Merel (derde generatie, familie E) geen verbinding. Het is erg gefocust op Nederland en ze vindt het "hypocriet dat zij onafhankelijk waren maar Indonesië niet onafhankelijk wilden maken". Merel vindt het daarbij belangrijk dat toekomstige herdenkingen een dekoloniaal perspectief hebben. Het mag over Nederland gaan:

> Maar dat er ook een hele sterke focus is op Indonesië en op andere onvrije landen. West-Papua is gekoloniseerd door Indonesië en zij willen ook vrij zijn. En dat wordt genoemd dat er gewoon heel veel andere vormen van oorlog en onderdrukking bestaan, en dat dit nog steeds bezig is en een hele grote strijd is waar we ook nu voor moeten

[11] Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford University Press, 2019).

> vechten en een standpunt over moeten innemen. [...] Het blijft altijd maar een beetje zweverig en kort, van: ja, vrijheid is belangrijk, blabla, maar nooit écht iets daartegen doen.

Ze zou haar kinderen actief verhalen willen vertellen over het kolonialisme: "Want dat is denk ik ook met het Indisch zwijgen, dat niemand ernaar vraagt. Dat wordt niet verteld, terwijl mensen van binnen wel voelen: ik wil erover praten. Maar het wordt niet gedaan. Dus ik ga wel echt dat initiatief tonen."

Ook Masora (derde generatie, familie B) is zich bewust van wat hij doorgeeft aan zijn kinderen, specifiek op 25 april, de dag van de proclamatie van de Republik Maluku Selatan (RMS):

> Dan ga ik ze vertellen, eigenlijk het verhaal wat ik jou vertel hoe het is gekomen, maar dan zet ik er natuurlijk wat details bij met de gevoelens van opa en oma [...] En je ziet dan altijd het moment dat ze het beseffen. Dan gaan ze huilen. Ik ben dan ook aan het huilen, hè, moet je je voorstellen. [...] Ik ga dat niet verbuigen of vervalsen, dat het een beetje zachter is. Nee, ik zal het ze laten vóélen.

Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog beïnvloedden nauwelijks de opvattingen over en beleving van vrijheid van de tweede en derde generatie. Wel worden verhalen van eerdere generaties over hun migratie naar Nederland in elke familie gekoppeld aan discriminatie en racisme.[12] Dit wordt in de meeste gevallen dan enigszins gebagatelliseerd of gepresenteerd als een te verwachten gevolg. Zo bagatelliseerde Hok (tweede generatie, familie D) zijn ervaringen met discriminatie:

> Eigenlijk... ja wat is discriminatie? Want het is allemaal zo subjectief, hè. [...] Misschien zijn er altijd wel momenten waarbij toch, zeg maar... in plaats van dat je aan de beurt bent, dat je tweede wordt, terwijl het niet zo hoeft te zijn. Maar ja, als het jou niks uitmaakt... ja, noem je dat ook discriminatie of niet, hè?

[12] Het gezin van Siang Swie (eerste generatie, familie D) en het gezin van Joss (eerste generatie, familie C) zijn allebei in de jaren 1960 naar Nederland gekomen. Jozef (eerste generatie, familie A), Celine (eeste generatie, familie E) en Ada (eerste generatie, familie B) zijn begin jaren 1950 naar Nederland gekomen.

Hok heeft het idee dat zijn ouders allebei onder druk hebben moeten migreren vanwege hun Chinese achtergrond: "Omdat wij van Chinese komaf zijn. En op dat moment is het onrustig, daarna is het rustig, maar nogmaals... het kan elk moment weer uitbarsten en die onzekerheid willen ze niet meemaken, denk ik. En ik denk dat mijn vader... wat je noemt discriminatie, sterker voelt dan onze generatie, toen wij klein waren." Ook Karel (tweede generatie, familie C) heeft te maken gehad met racisme: "Toen ik in 1982 [...] van Shell naar de NAM ging. Toen zei een van mijn collega's [...]: 'als ik jou was zou ik maar ergens anders beginnen, want ze moeten geen bruintjes offshore.' Offshore was toen nog een hele witte gemeenschap. Nou, dat is voor mij een drijfveer om extra mijn best te gaan doen." Deze waarschuwing bleek niet zonder reden: "Dan krijg je mensen die 'hey Bouterse!' [roepen], dat soort kreten roepen ze dan." Charles (tweede generatie, familie B) stipt vergelijkbare ervaringen aan die hij en zijn vader hebben gehad met ongelijke en minderwaardige behandeling op het werk, in winkels en in het klaslokaal.

Conclusie

De verschillende sociaalmaatschappelijke posities die de families in de Indonesische samenleving innamen, hun oorsprong vindend in de koloniale tijd, beïnvloedden geweldservaringen van de eerste generatie, de plek die deze ervaringen in hebben genomen binnen de familiegeschiedenis en de ervaren keuze(on)vrijheid ten tijde van conflict en migratie. Toch zijn er ook overkoepelende tendensen waarneembaar in de manier waarop de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, de Indonesische revolutie, het Nieuw-Guinea conflict, het anticommunistisch geweld in het midden van de jaren 1960 én migratie vorm krijgen in de tweede en derde generatie.

Herinneringen worden minder gedetailleerd. Persoonlijke reflecties op loyaliteiten, de eigen positionering binnen de samenleving en het eigen handelen, zoals die in de herinneringen van de eerste generatie voorkomen, verdwijnen naar de achtergrond of worden algemener beschreven door jongere generaties. Ook worden gebeurtenissen door hen gekoppeld aan andere politieke ontwikkelingen dan in de herinnering van de eerste generatie en komen drijfveren en redenen voor migratie van de eerste generatie anders of niet terug. Met het (gedeeltelijk) wegvallen van persoonlijke reflecties in herinneringen, verdwijnt ook het inzicht in de

complexiteit van oorlogssituaties: hoe verschillende loyaliteiten binnen één persoon konden schuren en hoe individuen op uiteenlopende manieren omgingen met keuze(on)mogelijkheden.

Daarnaast deelt de eerste generatie maar een deel van hun herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog met familieleden, terwijl herinneringen aan andere momenten, zoals ervaringen van onveiligheid na de Japanse capitulatie en in de jaren 1960 of mooie herinneringen aan rustigere periodes juist vaker worden doorgegeven. Minder politiek bewuste families delen vooral positieve herinneringen aan Indonesië, terwijl meer politiek bewuste families aandacht besteden aan negatieve herinneringen. Herinneringen worden daarnaast ook op non-verbale manieren doorgegeven door stiltes, houding, sfeer en emoties. Familieverhalen kunnen zo hun intensiteit behouden en door latere generaties ervaren worden als eigen geleefde herinneringen.

Ervaringen van onveiligheid, onvrijwillige migratie en ervaringen van familieleden die militair dienden hebben grote psychische gevolgen voor opeenvolgende generaties, soms leidend tot een harde opvoeding en het niet kunnen bespreken van emoties. Daarnaast beïnvloedt het oorlogs- en migratieverleden politieke en sociale identiteiten: (klein)kinderen willen bijvoorbeeld de band met het land behouden en een van de families bleef zich inzetten voor een onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken (RMS).

De tweede en derde generatie richt zich minder op specifieke herinneringen en meer op een breder politiek-historisch verhaal over kolonialisme, de rol van de Nederlandse overheid en vrijheid in Nederland. Tot slot beïnvloeden herinneringen aan oorlog hun opvattingen over vrijheid nauwelijks, al worden migratieverhalen wel herhaaldelijk gekoppeld aan ervaren onvrijheid, discriminatie en racisme:

> Dat je in een winkel stond en dat je denkt het is mijn beurt en dan gaat er weer iemand voor je. En dan was ik toen nog niet brutaal genoeg om te zeggen: nu eens even dan doe je gewoon weer een stapje terug. (Karel, tweede generatie, familie C)

Strijden en zwijgen
De herinnering aan de Holocaust in Sinti- en Roma-families

Iris van Huis

Ieder jaar brandt Diana op 4 mei thuis een kaarsje, om te herdenken wat haar Tata (opa) is aangedaan tijdens de Tweede Wereldoorlog, en om stil te staan bij al die mensen die toen zijn vermoord. Op haar werk wijst ze collega's erop om die avond televisie te kijken: "Dan zie je mijn moeder een krans leggen." Het doet haar goed om er met collega's over te praten: "Dan vragen ze ook echt door. Dan zijn ze geïnteresseerd, omdat het dan op dat moment leeft."

Diana's verhaal maakt voelbaar hoe het verleden van de Sinti en Roma nog altijd invloed heeft. De Tweede Wereldoorlog heeft diepe sporen nagelaten in de Sinti- en Romagemeenschappen. Naar schatting zijn in heel Europa ongeveer 500.000 Sinti en Roma vermoord, bijna de helft van hun toenmalige populatie. Nu het aantal overlevenden steeds kleiner wordt, dringt de vraag zich op in hoeverre deze ervaringen zijn doorgegeven en hoe ze doorwerken in het leven van latere generaties.

Lange geschiedenis van vervolging

De herinneringen van Sinti en Roma aan de Tweede Wereldoorlog kunnen niet los worden gezien van een langere geschiedenis van racisme en vervolging, en de daarmee samenhangende, veelal negatieve, stereotypen.

De vervolging van Sinti en Roma kent een lange geschiedenis die teruggaat tot ten minste de veertiende eeuw. In Walachije, het huidige Roemenië, leefden zij eeuwenlang onder structurele slavernij, een systeem dat pas in de negentiende eeuw werd afgeschaft. In andere delen van Europa, waaronder Nederland, werden zij geconfronteerd met grootschalige verdrijvingen en geweld. Zo werden begin achttiende eeuw in Overijssel en Gelderland georganiseerde

vervolgingen uitgevoerd. In 1726 werden in Overijssel alle "heidens" vogelvrij verklaard.[1] Rond 1750 waren, voor zover bekend, alle Sinti en Roma in deze regio's gedood of gevlucht.

Tegelijkertijd zijn er sporen van goede banden tussen de plaatselijke bevolking en veelal rondreizende Sinti en Roma. Van hun handel werd gebruikgemaakt, hun (muzikale) kunsten werden bewonderd, en sommige families werden gewaardeerd om hun ambachten. Ze werden geromantiseerd in theaterstukken, schilderijen en literatuur, maar vaak ook neergezet als crimineel en losbandig. Ze fungeerden namelijk als makkelijke tegenhanger van de plaatselijke norm.[2]

Zowel deze geromantiseerde als expliciet negatieve beelden voedden stigmatisering en racisme. Vanaf de zeventiende eeuw versterkten pseudowetenschappelijke racistische theorieën deze stigmatisering. Toen in de negentiende eeuw opnieuw groepen Sinti en Roma Nederland binnenkwamen, werden zij wederom geconfronteerd met uitsluiting en verjaging. Aangezien er ook positieve lokale contacten waren, werd de verjaging meestal aangestuurd door de rijksoverheid en douanebeambten, en minder door de lokale autoriteiten.[3]

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden racistische denkbeelden ingezet om systematische vervolging door het naziregime te rechtvaardigen. In heel Europa vonden lokale massamoorden en grootschalige deportaties plaats. In Nederland werden in mei 1944 bijna 250 Sinti en Roma opgepakt door de Nederlandse politie en via kamp Westerbork naar vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau

[1] 'Heidens' in plaats van 'heidenen' is de term die Lucassen citeert uit historische documenten en zelf ook gebruikt. Aan het eind van de negentiende eeuw werd de Duitse term 'Zigeuner' overgenomen in Nederland. Zigeuner wordt over het algemeen als een negatieve term gezien. 'Sinti en Roma' heeft de voorkeur. Zie Leo Lucassen, *En men noemde hen zigeuners: De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750–1944* (Stichting Beheer I.I.S.G./SDU Uitgeverij, 1990).

[2] Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*.

[3] Lucassen benadrukt de rol van de rijksoverheid en douaneambtenaren. Zowel Lucassen, als Öfner en Roker reflecteren ook op mogelijke afkeer voor wat buiten de norm valt of angst vanuit de lokale bevolking. Zie Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*; Paul Öfner en Marcia Rooker, "Van schooien om brood tot het eisen van respect: De naoorlogse behandeling van Roma en Sinti," in *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*, red. Hinke Piersma (Bert Bakker, 2001), 71–100.

gedeporteerd. Slechts 31 van hen overleefden de oorlog.[4] Degenen die ontkwamen aan arrestatie verbleven op onderduikadressen en andere schuilplaatsen. Hoeveel Sinti en Roma er vlak na de oorlog in Nederland over waren is onbekend.

Ook na de oorlog bleven stereotypen bestaan, en discriminatie tegen Sinti en Roma is nog steeds een probleem. Het is aannemelijk dat herinneringen aan de oorlog op negatieve wijze doorwerken in het leven van Sinti- en Romafamilies die al voor de oorlog in Nederland woonden, maar ook van degenen die pas later naar Nederland kwamen, bijvoorbeeld als vluchtelingen uit voormalig Joegoslavië.

In deze studie is onderzocht hoe de Tweede Wereldoorlog doorwerkt in de levens van Sinti en Roma van de generaties erna. Daarbij is er ook gekeken naar de langere geschiedenis van vervolging, evenals naar ontwikkelingen in maatschappelijke erkenning van deze geschiedenis.[5] Dat is des te relevanter aangezien er tot aan de jaren negentig nauwelijks plek was voor Sinti en Roma in collectieve herdenkingen.[6] Ook is er in deze deelstudie onderzocht hoe vrijheid en onvrijheid worden beleefd, in dit geval in de context van de langere geschiedenis van vervolging en racisme.

Opzet van het onderzoek

Voor deze studie zijn binnen drie Sinti-families personen uit drie generaties geïnterviewd. De eerste generatie, bestaande uit mensen die de Tweede Wereldoorlog zelf hebben meegemaakt, werd in 2007 geïnterviewd. Zij waren bij het uitbreken van de oorlog tussen de zeven en zestien jaar oud. In 2023 is opnieuw contact gelegd met deze families,

[4] Krimp noemt 246 mensen die werden gedeporteerd en 31 mensen die het hebben overleefd. Zie Renske Krimp, *De doden tellen: Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2015), 69. Volgens Sijes kwamen er 30 mensen terug. Zie B.A. Sijes et al., *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940–1945* (Staatsuitgeverij, 1979), 134; idem. Annemarie van der Hulst, *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950–2020* (Uitgeverij Verloren, 2021), 83.

[5] Voor dit onderzoek is vergelijkbare theorie over intergenerationele doorwerking gebruikt als in hoofdstuk 1 en 2. Zie ook het onderzoeksrapport: Iris van Huis, *Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog: Doorwerking van herinneringen aan oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2024).

[6] David Duindam, "Stage, Performance, Media Event: The National Commemoration of the Second World War in the Netherlands," in *Panic and Mourning: The Cultural Work of Trauma*, ed. Daniela Agostinho, Elisa Antz, en Cátia Ferreira (De Gruyter, 2012), 247–261.

waarna ook hun kinderen en kleinkinderen zijn geïnterviewd.[7]

Aanvullend is een derde generatie Roma-getroffene geïnterviewd, afkomstig uit een familie met zowel oorlogservaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog als vluchtervaringen uit voormalig Joegoslavië. Dit is gedaan om ook het Roma-perspectief in het onderzoek vertegenwoordigd te laten zijn, al blijft dit met één deelnemer beperkt.

De keuze voor deze families werd mede bepaald door de schaarste aan beschikbare interviews met leden van de eerste generatie; in Nederland zijn er weinig vastgelegde levensverhalen van Sinti en Roma. Binnen deze beperkte groep is gestreefd naar een variatie in ervaringen: onder de geïnterviewden bevinden zich personen met een kampverleden en mensen die tijdens de oorlog op de vlucht waren; gezinnen waarin oorlogsherinneringen mondeling levend zijn gehouden, en families waar juist weinig werd gedeeld. Deze overwegingen hebben geleid tot de volgende families:

A. Oscar (eerste generatie, familie A) is in 1933 geboren in Aken, in een Sinti-muzikantenfamilie.[8] Het gezin vlucht naar Nederland tijdens de opkomst van het nazisme. In Nederland zijn de mannelijke gezinsleden aanvankelijk actief als muzikanten, maar in de loop van de oorlog moet de familie voortdurend vluchten en onderduiken.

B. Lily (eerste generatie, familie B) is in 1924 geboren in Neustadt, in Silezië. In 1938 wordt haar vader al opgepakt met andere mannelijke familieleden, en in 1943 volgt de rest van de familie. Ze worden gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau. Na de oorlog komt Lily in Nederland terecht.

C. Theo (eerste generatie, familie C) is in 1928 geboren in Rotterdam. Zijn moeder haakt kleedjes en verkoopt die; zijn vader handelt in paarden. Tijdens de oorlog overlijdt zijn vader aan een ziekte, door gebrek aan medische hulp. Terwijl de rest van de familie wordt opgepakt, lukt het Theo om met een deel van het gezin te vluchten.

[7] Alle interviews zijn afgenomen door documentairemaker Bob Entrop, met het oog op het maken van een documentaire.

[8] De namen zijn in dit onderzoek op verzoek van de respondenten gefingeerd, met uitzondering van Lily Franz. Zij schreef een boek over haar ervaringen en is om die reden al bekend in het publieke domein. Zie: *Lily Franz, Henny Clemens en Dick Berts, Lily: Het unieke levensverhaal van een zigeunerin* (Forum, 1997).

D. Olivia (derde generatie, familie D) is in 1991 geboren in Italië, maar heeft daar geen verblijfspapieren. Haar familie, van Roma-afkomst, is eerder gevlucht uit het voormalig Joegoslavië en komt uiteindelijk in Nederland terecht. Olivia wil zich nu verdiepen in de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog van haar grootouders, maar merkt dat het moeilijk is om daarover te praten.

Van zwijgen tot strijden voor erkenning

Een opvallend inzicht uit dit onderzoek is het langdurige zwijgen binnen Sinti- en Romagemeenschappen over de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Veel overlevenden spraken kort na de oorlog niet over wat ze hadden meegemaakt. Dit zwijgen liet diepe sporen na in de volgende generaties. Zo vertelde kleindochter Olivia dat er een "zwaarte" binnen de familie hing, terwijl zij nauwelijks wist wat er precies was gebeurd (Olivia, derde generatie, familie D).

Volgens Theo (eerste generatie, familie C), die aan het begin van de oorlog twaalf jaar oud was, was zwijgen vooral een manier om met pijn om te gaan. Men hoopte, zo vertelde hij, dat die pijn vanzelf zou slijten. Daarnaast wilde hij zijn kinderen niet belasten met haat en koos hij ervoor te zwijgen uit bescherming. Toch verdween de pijn niet, en uitte zijn woede zich in driftbuien, die alsnog invloed hadden op zijn kinderen en kleinkinderen.

Lily (eerste generatie, familie B), die in Auschwitz-Birkenau gevangen had gezeten, wees op een specifiek taboe binnen de gemeenschap: het zwijgen over de seksuele vernederingen die vrouwen hadden doorgemaakt. Ze vertelde hoe zij naakt moest paraderen voor de bewakers en dat vrouwen werden betast. Dat waren voor haar ervaringen die erger waren dan kou en honger: "dat vond ik eigenlijk het ergste, nog erger dan slagen, honger, luizen, kou. Dit was eigenlijk het ergste van alles."

Het zwijgen richting de buitenwereld werd volgens meerdere respondenten ingegeven door angst: de angst dat de vervolging niet echt voorbij was en zomaar opnieuw kon beginnen, en de vrees dat anderen hun ervaringen niet zouden begrijpen. Voor de tweede en derde generatie maakte dit het moeilijk om vragen te stellen. Ze wilden hun ouders of grootouders niet confronteren met herinneringen die te pijnlijk waren: "Ik bespaar ze die ellende", aldus zoon Otto (tweede generatie, familie A).

Toch waren er ook uitzonderingen. Kleinzoon Danny (derde generatie, familie B), geboren in 1991, bracht veel tijd door met zijn oma Lily, die op latere leeftijd juist openhartig begon te vertellen. Waar zijn vader nauwelijks iets over de oorlog had gehoord, luisterde Danny vanaf jonge leeftijd naar haar gedetailleerde verhalen over het concentratiekamp, met nachtmerries tot gevolg. Ook anderen begonnen bewust hun herinneringen te delen, "voor de nakomelingen en voor later", aldus zoon Marco (tweede generatie, familie B). Dit verklaart ook hun deelname aan interviews en het vastleggen van verhalen in bijvoorbeeld documentaires.

Het zwijgen werd versterkt door het uitblijven van maatschappelijke erkenning na de oorlog. Sinti en Roma kregen geen schadevergoeding voor in beslag genomen bezittingen, zoals woonwagens, paarden of muziekinstrumenten, en werden vaak niet erkend als oorlogsslachtoffers. Dit droeg bij aan een al diepgeworteld gevoel van uitsluiting en wantrouwen richting de overheid. Toen er vanaf 1973 wél regelingen kwamen voor compensatie, bleken die vaak moeilijk toegankelijk. De overheid communiceerde er nauwelijks over, en het wantrouwen bleef bestaan.[9]

Ook het onderwijs negeerde deze geschiedenis grotendeels. Vanaf de jaren zeventig groeide de aandacht voor de Jodenvervolging, maar de vervolging van Sinti en Roma werd zelden genoemd. Dit leidde bij de tweede en derde generatie tot gevoelens van onrechtvaardigheid: ze wisten dat hun families waren vervolgd, maar leerden er niets over op school. Pogingen om dit bespreekbaar te maken, werden vaak genegeerd of beantwoord met boze reacties van leraren.

Vanaf de jaren negentig zetten sommige families zich actief in voor erkenning en compensatie. Eén familie uit dit onderzoek spande zich nadrukkelijk in om gehoord te worden en raakte betrokken bij een organisatie die zich inzette voor erkenning van Sinti en Roma als oorlogsslachtoffers (Theo en Mara, eerste en tweede generatie, familie C). Een andere respondent, Lily, schreef haar levensverhaal op in boekvorm. Door dit soort initiatieven ontstond binnen sommige gezinnen alsnog ruimte om herinneringen te delen. Theo deelde zijn herinneringen vooral met zijn dochter Mara en niet de andere kinderen. Volgens haar omdat hij de indruk had dat zij het "kon dragen".

[9] Öfner en Rooker, "Van schooien om brood tot het eisen van respect," 90.

De tweede en derde generatie spraken in de interviews ook over hun eigen ervaringen met racisme en stigmatisering. Mara, uit de tweede generatie (familie C), vertelde hoe een gemeenteambtenaar tegen de chauffeur van de schoolbus zei dat ze "het hele zooitje de rivier in konden rijden." De kinderen stapten uit protest uit de bus en blokkeerden deze. De bus kwam daarna niet meer. En de school informeerde het hele jaar niet naar hen.

Danny vertelde over de reacties die hij krijgt als mensen horen dat hij Sinti is: "Oei, oei, oei, wil je die wel in huis hebben, wil je die over de vloer hebben, wil je wel daarmee omgaan, geassocieerd worden?" (Danny, tweede generatie, familie B). Toch merkt hij dat de angst afneemt, net als zijn eigen wantrouwen naar buitenstaanders.

De toenemende openheid roept de vraag op of zwijgen over het verleden werkelijk zo'n specifiek cultureel kenmerk is van de Sinti- en Romagemeenschappen, zoals eerdere studies en documentaires vaak suggereren.[10] Ook in andere deelstudies binnen dit onderzoek zagen we vergelijkbare vormen van zwijgen, bijvoorbeeld onder teruggekeerde dwangarbeiders, maar ook onder Joodse slachtoffers. Net als bij die groepen groeit ook binnen Sinti- en Romafamilies de behoefte aan openheid. Is er dan werkelijk sprake van een wezenlijk verschil? Dat ligt om verschillende redenen genuanceerd.

Ten eerste is er sprake van een selectie-effect: de mensen die bereid waren om mee te doen aan dit onderzoek, zijn vaak degenen die al eerder herinneringen deelden. Zij geven daarmee geen volledig representatief beeld. Het zwijgen en het wantrouwen onder de bredere gemeenschap is waarschijnlijk groter.

Ten tweede kunnen culturele factoren wel degelijk een rol spelen. In de literatuur over Sinti en Roma — zoals bij de Italiaanse Roma-auteur Spinelli, zelf van Roma-afkomst — wordt gewezen op taboes rond onderwerpen als hygiëne en seksualiteit, en het spreken over overledenen uit andere families.[11] Tegelijkertijd worden

[10] In *Een stukje blauw in de lucht* van Bob Entrop wordt zwijgen onder Sinti voorgesteld als culturele eigenschap, wat het risico op stereotypering met zich meebrengt. Ook zijn documentaire *Verbroken stilte* herhaalt deels dit beeld, al wordt het zwijgen daar ook geplaatst binnen de context van langdurige uitsluiting en gemis aan erkenning. In *Requiem for Auschwitz* benadert hij zwijgen meer als persoonlijke en artistieke vorm van verwerking: Bob Entrop, Een stukje blauw in de lucht (film, 2007); Bob Entrop en Orhan Galjus, *Verbroken stilte* (film, 2012); Bob Entrop, *Requiem for Auschwitz* (film, 2022).

eigen overledenen vaak juist wél herdacht binnen de familiekring. Een algemeen verbod op het terugkijken naar het verleden is in dit onderzoek echter niet aangetroffen. Integendeel: er is juist een sterke wens tot herdenking en het delen van herinneringen.

Het is belangrijk om culturele gebruiken, zoals het zwijgen over de doden, serieus te nemen. Tradities bieden houvast, verbondenheid en identiteit, maar veranderen ook met de tijd. Ze tot mythische proporties opblazen, zeker wanneer dat door buitenstaanders gebeurt, is niet behulpzaam. Traditionele waarden en taboes hebben waarschijnlijk bijgedragen aan het zwijgen, maar het diepgewortelde wantrouwen, mede veroorzaakt door vervolging door Nederlandse autoriteiten, lijkt een fundamentelere oorzaak. De vraag blijft welke rol zwijgen bij volgende generaties zal spelen, en hoe groot de ruimte wordt voor het delen van herinneringen.

Van overlevingsverhalen en individueel verlies naar collectief verlies

De eerste generatie sprak in de interviews gedetailleerd over ervaringen met repressie, honger, kou, ziekte, angst, vernedering, dreiging van de dood en massamoord. Tegelijkertijd bevatten de gesprekken ook een ander narratief: dat van vindingrijkheid, solidariteit, en moed. Ze vertelden over manieren waarop ze wisten te ontsnappen, hoe ze aan eten kwamen, of op moedige wijze in staat waren om anderen te helpen overleven. Het zijn verhalen die niet alleen getuigen van slachtofferschap, maar ook van overlevingskracht.

Theo vertelde over hoe hij een groep Sinti uit een bioscoop redde waar vlak daarna een razzia zou plaatsvinden:

> Ik ging naar binnen en zei: 'Allemaal opstaan.' Ik hield mijn tante en een paar jongens van de Geer, Gideon en Rossé… Die haalde ik uit die bioscoop. Zegt die ene: 'Jij ook bij de partij?' Ik gaf hem een ophijs. Ik zei: 'Wenn ich etwas sage, musst du den Mund halten.' 'Als ik wat zeg moet je je mond houden!' Die Duitsers keken zo. Weet je wel? 'Jawohl, Abmarsch.' We kwamen eruit. Voordat de overvalwagen kwam waren we net eruit. Ik zei: 'Jongens, nou maak dat jullie wegkomen.' Dan zei ik tegen mijn tante en oom […]: 'Ga daar staan en ga staan vrijen.

[11] Santino Spinelli, "Fundamental Concepts about the Rom/Roma, Sinti, Kale, Manouche and Romanichal Cultures," *Italian Studies in South Africa* 35, nr. 1 (2022): 252–67.

> Doe maar net of er niks aan de hand is.' Ze deden dat en we kwamen allemaal goed weg. (Theo, eerste generatie, familie C)

In de tweede en derde generatie wordt minder gedetailleerd gesproken en ligt de nadruk vaker op slachtofferschap. Herinneringen worden fragmentarischer overgedragen en vaak emotioneler verteld. Kleinkinderen reflecteren vooral op wat hun grootouders moeten hebben doorgemaakt. Danny probeert zich voor te stellen hoe uitzichtloos het leven van zijn oma in het kamp moet zijn geweest:

> Hoeveel kan een mens verduren? (...) Ze heeft dat wel verteld, dat ze op een gegeven moment dacht: nou ja, het makkelijkste om hieruit te stappen is om tegen de stroomdraad aan te lopen (...) Ze heeft mensen natuurlijk in de draad zien hangen. Ik kan wel begrijpen dat je dat een keer bedenkt. (Danny, derde generatie, familie B)

Niet alleen de manier waarop men de situatie beschrijft verandert, ook het omgaan met verlies. De eerste generatie spreekt over het verlies van broers, zussen, ouders of kinderen, vaak met naam en beeld. Lily vertelde: "Bij elkaar waren het 78 personen van één kant, waarvan er 6 zijn teruggekomen." De aantallen fungeren ook als bewijs van het onrecht.

In de derde generatie is het verlies abstracter en noemt men vaker de genocide in het algemeen: "het uitroeien van een bevolkingsgroep" (Diana, derde generatie, familie C), of "het vergassen van heel veel Sinti" (Lucia, derde generatie, familie A). De focus verschuift van individuele rouw naar collectieve identiteit en gemeenschapstrauma. Het verleden is niet alleen een bron van verdriet, maar ook van identiteitsvorming.

Het beschreven verschil is echter subtiel, ook de derde generatie noemt specifieke familieleden die zijn vermoord en juist de eerste generatie verloor een gemeenschap. Wat verandert is de tastbaarheid: de derde generatie mist iets wat zij niet zelf heeft meegemaakt. De pijn om de gemeenschap die er had kunnen zijn, is verweven met gevoelens van uitsluiting door de bredere Nederlandse maatschappij. De herinnering aan het verleden en de wijze waarop deze wel of niet wordt erkend, beïnvloeden sterk hoe men vrijheid en Nederlanderschap ervaart.

Identiteit: verbondenheid en conflict met twee werelden

De derde generatie ervaart een gespannen verhouding tot zowel de Nederlandse als de Sinti- of Roma-identiteit. Het besef dat familieleden zijn gedeporteerd met medewerking van Nederlandse autoriteiten, leidt tot wantrouwen en versterkt de terugtrekking in de eigen gemeenschap. Die gemeenschap is vaak hecht, maar ook gesloten.

Tegelijkertijd is er pijn om het gebrek aan erkenning, en om voortdurende stigmatisering. Juist wanneer men zich sociaal of economisch ook buiten de eigen gemeenschap probeert te wortelen, ondermijnt die moeilijke band met de Nederlandse samenleving die pogingen.

Sommige jongeren willen zich niet altijd als Sinti of Roma profileren, uit angst voor negatieve reacties. Olivia zegt daarover: "Ik voel me niet altijd prettig dat ik Roma ben, hoor. (...) Ik vertel dat lang niet aan iedereen" (Olivia, derde generatie, familie D).

Tegelijkertijd voelen sommigen zich verantwoordelijk voor het levend houden van de herinnering, en willen zij iets positiefs betekenen voor toekomstige generaties. Dit spanningsveld maakt zichtbaar hoe het streven naar openheid en erkenning verweven is met een persoonlijk identiteitsconflict. Zij die zich willen inzetten voor de gemeenschap moeten namelijk ook zichzelf positioneren tegenover een maatschappij die hun familie pijn heeft berokkend en lang heeft gezwegen over hun geschiedenis.

Psychische gevolgen tot in de derde generatie

De psychische gevolgen van de oorlog waren tot in de derde generatie merkbaar. Voor overlevenden van de eerste generatie waren de sporen zelfs op hoge leeftijd nog voelbaar: slapeloze nachten, terugkerende gedachten en herinneringen die het dagelijks functioneren beïnvloedden. Oscar verwoordt het zo: "Alles zie je weer verschijnen. Alles maak je weer mee. Ja, dan denk je bij jezelf: ja, voor wat leef ik nu, voor mij hoeft het niet meer, waarom moet je nou hier zo leven." Lily beschrijft hoe de herinneringen aan het vernietigingskamp zich diep in haar geheugen hebben gegrift:

> De rook was dag en nacht zo dik. Een zwarte walm lag er over ons kamp heen. Ik zal u vertellen; ik kan nu nog geen barbecue ruiken of ik word eraan herinnerd. Zo ver is dat eigenlijk in je ingebrand. Wij zagen die

> mensen gaan. Die mensen zijn er naartoe geslagen. [...] Dan dachten ze: nou, dan maar liever mij doodschieten. Hè? Dus ze kwamen het laatste stuk in opstand. (Lily, eerste generatie, familie B)

Ook in de tweede en derde generatie komen nachtmerries voor. Kleindochter Diana (derde generatie, familie C) vertelt dat ze vaak droomde over dat haar moeder en Tata (opa) er plotseling niet meer zouden zijn, of dat zij en haar nichtje werden meegenomen door mannen in een busje. In de tweede generatie kon het verleden zo sterk de gedachten en emoties beheersen dat er psychische hulp voor werd gezocht. Mara's vader had driftbuien. Tegen de meeste kinderen zweeg hij over zijn ervaringen, maar met Mara deelde hij die wel. Voor Mara raakten de ervaringen van haar vader verweven met eigen negatieve ervaringen tijdens haar kindertijd. Dit had invloed op haar gedrag, zo vertelt ze:

> Als je maar lang genoeg hoort dat je niet kunt leren, dat je dom bent en dat je agressief bent, dat je snel vecht, dat je niet te vertrouwen bent; nou, als jullie dat willen, dan ga ik dat toch doen? Zo heeft dat bij mij gewerkt. Als iemand me aankeek op een manier die me niet beviel; nou, dan was het al kermis. (Mara, tweede generatie, familie C)

Inmiddels heeft Mara deze pijn omgezet in positieve strijdbaarheid voor Sinti- en Romagemeenschappen.

In de derde generatie wordt regelmatig gesproken over een ondefinieerbare "zwaarte" in de familie. Deze zwaarte wordt vaak niet expliciet benoemd maar hangt als een schaduw over de familiedynamiek. Het begrip 'haunting', zoals beschreven door Doornbos en Dragojlovic en eerder besproken in hoofdstuk 2, is hier relevant: het gaat om herinneringen die niet expliciet verteld worden, maar zich manifesteren in gedrag, emoties, en familiedynamiek.[12] Stilte betekent hier geen afwezigheid van herinnering, maar een vorm van overdracht.

In alle generaties leeft de angst dat de geschiedenis zich kan herhalen. Deze angst uit zich op verschillende manieren. Na de oorlog

[12] Julia Rosa Doornbos en Ana Dragojlovic, "'The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families," *Gender, Place & Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141–1161.

is bij sommigen een terugtrekking uit de maatschappij zichtbaar: men richt zich op de eigen gemeenschap, ziet de buitenwereld als vijandig en zoekt veiligheid in geslotenheid. In extreme gevallen leidde dit in de eerste decennia tot bewapening en het voorbereiden van kinderen op een vijandige buitenwereld.

Een andere copingstrategie die we zagen is juist assimilatie: afstand nemen van de eigen geschiedenis en cultuur om niet opnieuw op te vallen en uitgesloten te worden. Dit roept in latere generaties vragen op en kan leiden tot gevoelens van verlies.

In de tweede en derde generatie groeit de roep om erkenning. Tegelijk blijft het spanningsveld tussen openheid en bescherming voelbaar: herinneren is gewenst, maar liever zonder dat het de volgende generatie verlamt.

Herinnering doorgeven, maar zonder angst

Binnen de derde generatie leeft een sterke wens om het verleden te blijven herinneren, maar dan zonder de angst en het wantrouwen die eerdere generaties kenmerkten. Herdenken gebeurt vaak individueel — zoals het branden van een kaars op 4 mei — maar er is ook behoefte aan gezamenlijke, familiale herdenkingsmomenten, zoals het bezoeken van Westerbork of Auschwitz.

De derde generatie pleit voor meer educatie over de Sinti- en Roma-geschiedenis, waarin ruimte is voor complexiteit, nuance en positieve verhalen. De uitdaging ligt in het balanceren van pijn met hoop, en trauma met trots:

> Door juist naar Kamp Westerbork te gaan, door Auschwitz te gaan bezoeken, door zich meer te verdiepen in de oorlog met betrekking tot de Roma, hoop ik dat de Roma-jongeren het leven meer gaan omarmen en positief gaan zien, en zich veilig gaan voelen. Ik denk dat veiligheid een enorme grote rol speelt bij de jongeren, ik denk dat ze zich heel vaak onveilig voelen, dat zij soms misschien naar de wereld kijken alsof de wereld een grote boosdoener is. En ik denk dat dat het gevolg is van de Tweede Wereldoorlog, en al die andere oorlogen daarvoor. Want de Roma hebben daar altijd onder geleden. Het is de grootste minderheidsgroepering van Europa, het is heftig. Het zijn gewoon Europeanen. (Olivia, derde generatie, familie D)

Vrijheid als ervaringsbegrip

Vrijheid is voor de geïnterviewden geen abstract ideaal, maar een doorleefde ervaring. Het betekent "kunnen zijn wie we zijn" of "dat je kan zijn...wíl zijn wie je bent", en "dat je niet bang hoeft te zijn" (kleindochters Diana, Lucia en Olivia, families A, C en D). Voor sommigen is vrijheid gekoppeld aan praktische mijlpalen, zoals het verkrijgen van een paspoort of verblijfsstatus. Voor anderen betekent het vrijuit kunnen spreken zonder angst voor afwijzing of uitsluiting. Diana verwoordt het zo: "dat ik daar gewoon eerlijk met jou over kan praten, dat ik ook gewoon naar jou kan luisteren als je anders denkt dan ik."

Tegelijkertijd blijft de herinnering aan het vooroorlogse reizend bestaan voortbestaan als een geromantiseerd beeld van vrijheid. Deze herinnering, al dan niet historisch accuraat, fungeert als cultureel ankerpunt. Lily, die zelf nog gereisd heeft, blikt er met nostalgie op terug: "Vooral het enorme gevoel van vrijheid is mij bijgebleven."

Theo herinnert zich juist hoe ze zelfs toen al werden verjaagd:

> Dan hadden we een vuurtje buiten. Die moesten we maken, want we moesten eten. Dan maakten we het eten warm en zo. Dan joeg de politie ons weg. We kregen nog geen tijd om te eten. Ze trapten die dingen kapot. (Theo, eerste generatie, familie C)

Zoon Marco ziet voor zichzelf een reizend bestaan wel zitten, maar alleen als het ook financieel haalbaar is: "Als het op die manier zoals toentertijd kon, en je kan zo je geld verdienen... Ja. Ja. De vrijheid. Ja. Dat past mij wel" (Marco, tweede generatie, familie B). Kleinzoon Danny noemt de huidige regelgeving rondom woonwagens als een beperking van diezelfde vrijheid: "Je kan allemaal niet meer overal gaan staan. Daar zijn er te veel regeltjes voor. Dus in die zin: voel je je vrij? Nee" (Danny, derde generatie, familie B).

In families met een meer strijdbare houding ontwikkelt zich bij de kleinkinderen een sterk gevoel over vrijheid in termen van autonomie, zelfontplooiing en het voeren van een open debat. Zo vertelt Diana:

> Ik voel me vrij. Ik ben een vrij mens. Ik ben echt een vrij mens. Ik kan doen en laten wat ik wil. Mijn moeder... Ja, mijn moeder heeft mij gewoon opgevoed met in mijn achterhoofd: 'Als je iets wil, dan lukt jou dat'. (Diana, tweede generatie, familie C)

Opvallend is dat vrijheid, ondanks de vaak complexe relatie met Nederland, soms door de tweede en derde generatie wordt benoemd als een positieve Nederlandse of Europese waarde. Zo zegt Marco:

> Zoals wij ook hier in Nederland leven in vrijheid; nou, dat ga je pas waarderen als je in andere landen bent geweest waar dat niet zo is, waar je uit moet kijken wat je zegt. Dus ja, wat dat betreft is Nederland, Europa denk ik, een paradijs voor de mensen. (Marco, tweede generatie, familie B)

Deze paradox illustreert het gelaagde karakter van de identiteitsbeleving binnen deze gemeenschappen.

Conclusie

De ervaringen van Sinti en Roma tijdens en na de Tweede Wereldoorlog getuigen zowel van verlies als van veerkracht. De wijze waarop herinneringen binnen families worden doorgegeven — van zwijgen naar openheid, van individueel naar collectief verlies — laat zien hoe de gevolgen van oorlog, vervolging en uitsluiting zich zowel binnen individuele levens als over generaties heen transformeren. Deze doorwerking raakt aan fundamentele vragen rond identiteit en vrijheid.

De spanning tussen zwijgen en spreken, tussen bescherming en confrontatie met het verleden, speelt een centrale rol in de intergenerationele overdracht. Waar eerdere generaties vaak uit angst en wantrouwen zwegen, groeit in jongere generaties de behoefte om herinneringen te delen — niet alleen om het verleden zichtbaar te maken, maar ook om het voortbestaan van de gemeenschap en haar cultuur te waarborgen. Herinnering wordt daarmee niet alleen een vorm van verwerking, maar ook van zelfdefinitie, en de vrijheid om te "kunnen" en "willen zijn wie je bent".

De derde generatie benadrukt de noodzaak om te herinneren, maar zonder dat angst en wantrouwen opnieuw worden doorgegeven. Zij willen het verleden herdenken op een manier die bijdraagt aan kracht, verbondenheid en toekomstperspectief.

Voor educatie en herdenking betekent dit concreet dat er ruimte moet zijn voor meer dan het vertellen van leed alleen. Juist het zichtbaar maken van veerkracht, culturele expressie en solidariteit binnen de gemeenschappen kan bijdragen aan een completer beeld.

Tegelijkertijd vraagt dat om bewustwording van stereotypering en het vermijden van een al te eenvormig beeld van 'de' Sinti of 'de' Roma. In plaats van te herhalen wat bekend en herkenbaar is, zou educatie recht moeten doen aan de diversiteit binnen de gemeenschappen, en laten zien hoe identiteiten zich blijven ontwikkelen.

Wat niet wordt uitgesproken — de stilte, de hauntings — blijkt eveneens betekenisvol.[13] Ook het onuitgesprokene werkt door, vaak juist op emotioneel niveau, via gedrag, sfeer en familierelaties. In educatieve en herdenkingspraktijken is het van belang om ook deze dimensie te erkennen, zonder te forceren dat alles verteld moet worden. Herinneren is niet alleen een kwestie van informatie, maar ook van ruimte en veiligheid.

Dat laatste betekent ook dat betrokkenen zélf een stem en rol moeten krijgen in de manier waarop hun geschiedenis wordt verbeeld en verteld. Niet alleen door hun verhalen op te nemen, maar ook door te faciliteren hoe zij herinneringen vorm willen geven. Die betrokkenheid vraagt om erkenning én ondersteuning, zeker omdat het delen van deze verhalen vaak emotioneel beladen is, en raakt aan bredere vragen over uitsluiting en identiteit.

Tenslotte laat dit onderzoek zien dat er binnen het publieke bewustzijn en in onderzoek nog blinde vlekken bestaan. Vooral de ervaringen van Roma die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen, blijven onderbelicht. Hun geschiedenis is een onderdeel van het bredere verhaal van vervolging en doorwerking en verdient daarom expliciete aandacht.

[13] Doornbos en Dragojlovic, "'The past should not affect the children,'" 1141-1161.

Heldendom en morele integriteit

De intergenerationele herinnering in veteranenfamilies

Annabel de Ruijter

De herinneringen van veteranen uit de Tweede Wereldoorlog zijn niet enkel persoonlijke ervaringen, maar worden mede gevormd in interactie met publieke rituelen, herdenkingen en de bredere maatschappij. Veteranenfamilies bevinden zich op het snijvlak van deze domeinen, waar persoonlijke ervaringen en nationale identiteitsvorming elkaar kruisen. De herinneringscultuur rondom veteranen is dan ook geen statisch geheel, maar wordt voortdurend heronderhandeld in relatie tot actuele politieke, sociale en familiale ontwikkelingen.

In tegenstelling tot groepen als voormalige dwangarbeiders, Joden en Roma en Sinti, bij wie de omgang met de oorlog zich kenmerkt door maatschappelijk zwijgen en een gemis aan publieke erkenning, opereerden sommige groepen Nederlandse veteranen na de Tweede Wereldoorlog juist binnen een dominant publiek heldendiscours. Dit discours positioneerde hen binnen het nationale geheugen als vertegenwoordigers van moed en opoffering. Tegelijkertijd is dit discours niet allesbepalend: veteranen kunnen zich ook identificeren als slachtoffer of impliciet als dader, afhankelijk van hun latere inzet.[1] Voor sommige Nederlandse veteranen kan dit betekenen dat hun heldenstatus in de context van de Tweede Wereldoorlog door historici en onderzoekers wordt afgezet tegen hun betrokkenheid bij het koloniale geweld tijdens de Onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië (1945-1949), waarin zij niet zelden een rol speelden als uitvoerders van beleid. Hiermee wordt zichtbaar dat dezelfde persoon in verschillende historische contexten zowel als held als dader kan worden gepositioneerd.

[1] Zie ook de term 'implicated subject': Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford University Press, 2019).

In het verlengde hiervan biedt de theorie rond moral injury waardevolle inzichten in de psychologische en morele schade die militairen kunnen oplopen wanneer hun handelen of ervaringen botsen met fundamentele morele overtuigingen. Waar posttraumatische stressstoornis (PTSS) voornamelijk wordt begrepen als een reactie op levensbedreigende situaties, benadrukt moral injury de impact van schuld, schaamte en morele verwarring.[2] Antropoloog Tine Molendijk plaatst een kritische kanttekening bij de dominante nadruk op individuele psychische schade, zowel binnen de wetenschap als in maatschappelijke debatten. Volgens haar ontstaat morele verwonding niet alleen door persoonlijke ervaringen, maar ook door teleurstelling die mensen hebben in instituten en een gebrek aan erkenning van morele dilemma's.[3] Dit perspectief onderstreept dat moral injury niet alleen een psychologisch, maar ook een maatschappelijk en ethisch fenomeen is. Binnen veteranenfamilies kunnen dergelijke ervaringen doorwerken in gezinscommunicatie, wereldbeelden en gevoelens van erkenning of vervreemding. Zo kan een veteraan die worstelt met schuld of schaamte hierover zwijgen, waardoor kinderen opgroeien met een vaag gevoel van afstand of onbesproken spanning.

Opzet van het onderzoek

Het Nederlands Veteraneninstituut is in 2007 gestart met het aanleggen van een oral history-archief, de Interviewcollectie Nederlandse Veteranen (ICNV), om de diversiteit aan verhalen en referentiekaders binnen de krijgsmacht in beeld te brengen.[4] Voor dit onderzoek zijn de verhalen van de volgende Tweede Wereldoorlog-veteranen uit deze collectie gebruikt, waarbij in de selectie is gestreefd naar diversiteit in de oorlogservaringen van de betrokkenen:

[2] Zie bijvoorbeeld: Jonathan Shay, *Achilles in Vietnam. Combat Trauma and the Undoing of Character* (New York: Simon and Schuster, 1994); Brett Litz, Nathan Stein e.a., "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans. A Preliminary Model and Intervention Strategy", *Clinical Psychology Review* 29, nr. 8 (2009): 695-706; Camilo Bica, "A Therapeutic Application of Philosophy. The Moral Casualties of War: Understanding the Experience", *International Journal of Applied Philosophy* 13, nr.1 (1999): 81-92.

[3] Tine Molendijk, *Moral Injury and Soldiers in Conflict: Political Practices and Public Perceptions* (Routledge, 2021). Voor een korte samenvatting van haar onderzoek zie: Tine Molendijk, "Moral injury. De psychische impact van moreel-kritische situaties tijdens en na uitzendingen", *Militaire Spectator* 189, nr. 11 (2020): 554-567, https://militairespectator.nl/artikelen/moral-injury (geraadpleegd op 8-10-2025).

A. Klaas Appel, interview uit 2013. Appel diende als dienstplichtig chauffeur van een pantservoertuig bij de Huzaren van Boreel in de strijd tegen de Duitse inval in mei 1940, actief in Den Haag.

B. Iwan Dompig, interview uit 2011. De Surinaamse Dompig was oorlogsvrijwilliger bij het 18 Squadron Netherlands East Indies en legde provisorische vliegvelden aan in Oost-Azië tussen 1944 en 1945.

C. Arie Noot, interview uit 2015. Noot sloot zich aan bij het verzet en later bij de Binnenlandse Strijdkrachten en het Nederlands detachement bij de Britse Special Air Service (SAS). Als paracommando van de SAS was hij in april en mei 1945 actief in Nederland en Duitsland.

D. Ton Herbrink, interview uit 2008. Herbrink was pelotonscommandant bij de Prinses Irene Brigade en vocht vanaf augustus 1944 tot het einde van de oorlog in Frankrijk, België en Nederland.

E. George Ballieux, interview uit 2015. Ballieux vergaarde inlichtingen en was later wapeninstructeur voor het verzet en de Binnenlandse Strijdkrachten. Zijn inzet begon direct in 1940 en duurde voort tot mei 1945, eerst in de regio Maastricht en later in Rotterdam.

Anders dan in de andere hoofdstukken is hier niet gekozen voor het gebruik van pseudoniemen, omdat de eerste generatie al bij naam geïnterviewd is voor de collectie van het Nederlands Veteraneninstituut.[5]

In 2023 zijn in het kader van dit onderzoek aanvullend interviews gehouden met familieleden van de tweede en derde generatie om de intergenerationele doorwerking van het oorlogsverleden te verkennen. De tweede generatie beschrijft veelal een jeugd waarin over de oorlog werd gezwegen, en waarin pas op latere leeftijd betekenis werd

[4] Stef Scagliola, "Het interviewproject Nederlandse veteranen. Een initiatief van het Veteraneninstituut," in *Wat veteranen vertellen*, red. Harry van den Berg, Stef Scagliola en Fred Wester (Boom, 2010), 29-45, aldaar 31.

[5] De interviews zijn als volgt terug te vinden in de ICNV-collectie: K. (Klaas) Appel, 31 juli 2013, door Gielt Algra, ICNV 1519; I.L. (Iwan) Dompig, 6 juni 2011, door Stef Scagliola, ICNV 1444; 8 juli 2011, door Stef Scagliola, ICNV 1445; 27 juli 2011, door Stef Scagliola, ICNV 1463; A. (Arie) Noot, 4 september 2015, door Gielt Algra, ICNV 1631; A.M. (Ton) Herbrink, 22 juli 2008, door Martin Elands, ICNV 475; 19 augustus 2008, door Martin Elands, ICNV 599; G.C.J. (George) Ballieux, 28 februari 2015, door Ageeth van der Veen, ICNV 1605; 9 maart 2015, door Ageeth van der Veen, ICNV 1606; 17 maart 2015, door Ageeth van der Veen, ICNV 1610; 23 maart 2015, door Ageeth van der Veen, ICNV 1611.

toegekend aan het oorlogsverleden van de ouder. De derde generatie beschrijft hoe zij via persoonlijke gesprekken of herdenkingen alsnog betrokken raakten bij het oorlogsverleden van hun grootouders, en hoe dit hun beeld van familie en verleden mede vormgeeft.

Vervaging en fragmentatie

De interviews met drie generaties binnen deze families bieden inzicht in het behouden, vervormen of juist vervagen van herinneringen aan de oorlog. Een terugkerend patroon dat zichtbaar is in de interviews is de geleidelijke vervaging en fragmentatie van oorlogsherinneringen over de generaties heen. De interviews met de eerste generatie — de veteranen zelf — kenmerken zich door gedetailleerde, persoonlijke herinneringen aan de oorlog, met nauwkeurige beschrijvingen van dagelijkse ervaringen, sociale interacties en emotionele reacties. Deze verhalen zijn vaak levendig en geven blijk van de complexe werkelijkheid van oorlog. De verhalen van kinderen en kleinkinderen verliezen echter aan detail en worden steeds meer gefragmenteerd en anekdotisch.

Een illustratief voorbeeld is het verhaal van Ton Herbrink (eerste generatie, familie D), een veteraan van de Prinses Irenebrigade. Tijdens de geallieerde opmars bezocht hij een Belgisch bataljon voor het uitwisselen van inlichtingen. Op de terugweg kwam hij in een gewapende confrontatie terecht met een Duitse soldaat. Hij verstopte zich achter een wal, en na lang wachten sprong hij op en opende het vuur. Later keerde hij terug naar de plek van het incident, maar trof niemand meer aan. Ton bleef in verwarring achter: “Een compleet raadsel”, noemde hij het.

In de overdracht aan volgende generaties verandert dit verhaal. Zoon John (tweede generatie, familie D) weet nog dat zijn vader “even iets ging halen”, zonder verdere context over het bataljon of het vervolg. Het deel waarin Ton dekking zocht in een nabijgelegen boerderij ontbreekt. Tegelijkertijd is John zeker van de afloop: zijn vader zou de Duitse soldaat gedood hebben, iets dat zijn vader “verschrikkelijk” zou hebben geleken.

Kleindochter Fleur, veertien jaar ten tijde van het interview (derde generatie, familie D), kent het verhaal alleen via haar vader. Ze vertelt: “[…] dat hij oog in oog stond met een Duitser en dat hij gewoon langs zijn oor werd geschoten en dat die moest doen alsof hij dood was en daarna hem van achter moest schieten.” In deze derde versie zijn de rollen deels omgedraaid en is het narratief gefragmenteerd geraakt.

Deze drie generaties tonen hoe de herinnering aan dezelfde gebeurtenis verschuift in vorm, toon en betekenis. Wat begon als een gedetailleerde persoonlijke ervaring, wordt mettertijd een gefragmenteerd en deels onjuist herverteld verhaal. De intergenerationele overdracht van oorlogservaringen blijkt daarmee niet alleen selectief, maar ook onderhevig aan interpretatie en verbeelding.

Uit de interviews blijkt daarnaast dat herinneringen met een sterke emotionele lading vaker werden overgedragen dan neutrale herinneringen. Gebeurtenissen die gepaard gingen met sterke gevoelens van angst, verdriet, woede of humor bleven beter hangen in het familiegeheugen dan feitelijke details. In de overdracht naar de tweede en derde generatie krijgen dergelijke herinneringen bovendien vaak een narratieve intensivering, waarbij dramatische of moreel geladen elementen worden toegevoegd die het verhaal spannender en gedenkwaardiger maken. De emotionele kracht van deze herinneringen vergrootte niet alleen de behoefte van veteranen om hun ervaringen te delen, maar maakt ook dat de tweede en derde generatie aangeven dat deze herinneringen beter beklijven dan de feitelijke details over het dagelijks leven.

Invloed van het oorlogsverleden op identiteit

Binnen de eerste generatie bleef de veteranenidentiteit en het oorlogsverleden ook in latere levensfasen aanwezig. Voor velen kreeg deze identiteit juist op latere leeftijd hernieuwde waarde, zichtbaar in hun blijvende betrokkenheid bij herdenkingen, reünies en andere herinneringspraktijken. Voor sommigen, zoals Klaas (eerste generatie, familie A) en Ton (eerste generatie, familie D), werd het veteraan-zijn zelfs een essentieel onderdeel van hun sociale identiteit. Ton werd weliswaar niet meer uitgezonden na de Tweede Wereldoorlog, maar bleef wel in militaire dienst en verliet in 1972 als kolonel de landmacht. John (tweede generatie, familie D), zoon van Ton vertelt:

> Die man had twee families, eentje dat was onze familie en de andere was de Prinses Irenebrigade, dat was gewoon zijn tweede familie. En daar is niks negatiefs aan hoor, want we kregen allemaal heel veel aandacht, iedereen, maar dat was gewoon zijn leven. Daarom is hij denk ik ook altijd militair gebleven. Hij is er nooit uitgestapt.

In de tweede generatie is de invloed van het militaire verleden minder expliciet zichtbaar, maar manifesteert die zich op subtielere wijze via opvoeding, normen en waarden. In drie van de vijf onderzochte families groeiden kinderen op in een context die mede gevormd werd door latere uitzendingen en vredesmissies, wat de intergenerationele overdracht van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog gelaagder en minder lineair maakt.

Er komt duidelijk naar voren dat de confrontatie met onderdrukking en het gebrek aan vrijheden tijdens de Tweede Wereldoorlog bij sommige families leidde tot een versterkt besef van de waarde van de democratische rechtsstaat. Tegelijkertijd riep de gewelddadige context van de oorlog in ten minste één familie juist een kritische houding op ten aanzien van het militair apparaat en de politiek. Volgens Jannie (tweede generatie, familie A) ontwikkelde haar vader Klaas, mede door zijn oorlogservaringen, een uitgesproken afkeer van politiek. Toen Jannie en haar broer en zus in hun jeugd een antimilitaristische poster op het raam plakten om hun afstand tot oorlog en leger te markeren, bleek hun vader hierin volledig mee te gaan: "Hij had meegemaakt wat er gebeurd was, en hij vond die poster prima. Hij stemde ook antimilitaristisch."

Daarnaast benadrukken meerdere kinderen dat de militaire achtergrond van hun vader bijdroeg aan een gezinscultuur waarin onderlinge dialoog en respect voor elkaars opvattingen werden gestimuleerd. Marius (tweede generatie, familie E) stelt dat door de militaire achtergrond van zijn vader George het thuis niet zomaar "*Befehl ist Befehl*" was, maar dat de kinderen leerden argumenteren en reflecteren op rechtschapenheid. De militaire kant van zijn vader fungeerde eigenlijk als "een paraplu" voor democratie en vrijheid. John (tweede generatie, familie D) benoemt dat in plaats van "schieten, vechten en schelden", aangemoedigd werd om met elkaar te praten. Dit is iets wat hij van zijn vader Ton heeft meegekregen. Arie (eerste generatie, familie C), accepteerde het volgens zijn dochter Armanda als gezinsleden anders dachten. Hij wilde dan altijd de discussie aangaan: "Waarom denk je dat en waarom wil je dat?" waren vragen die hij stelde.

Ook hebben verschillende geïnterviewden uit de tweede generatie bepaalde aspecten van de militaire identiteit van hun vader geïnternaliseerd. Deze elementen zijn in de loop der tijd onderdeel geworden van hun zelfbeeld. Daarbij gaat het met name om waarden als plichtsbesef, betrouwbaarheid en verantwoordelijkheid. John (tweede generatie, familie D), zoon van Ton, reflecteert hierop als volgt:

> Mijn motto in het leven is: afspraak is afspraak. Dat is een van mijn regels, maar ik weet zeker dat dat bij hem vandaan komt. Als je iets afspreekt, moet je het doen en je zorgt dat je op tijd bent en ben je niet op tijd, dan laat je het weten.

In de derde generatie is de invloed minder direct, en komt die vaak later in het leven tot uiting, bijvoorbeeld via verhalen of emotionele overdracht. Toch groeit ook in deze generatie het historisch en geopolitiek bewustzijn door het horen van de familieverhalen. Zo werkt de veteranenidentiteit door binnen meerdere generaties, ook als die identiteit niet altijd expliciet wordt genoemd.

Het bescheiden heldenethos

Het valt op hoe de geïnterviewden van de eerste generatie zichzelf niet willen presenteren als helden. Integendeel, veel veteranen nemen afstand van het dominante beeld van wat een held is. Ze beschrijven hun oorlogservaringen met nadruk op plichtsbesef en relatieve alledaagsheid. De bescheiden houding van de veteranen wordt binnen de verschillende generaties van de families doorgegeven en ontwikkelt zich in de herinnering tot wat hier aangeduid kan worden als het bescheiden heldenethos: een alternatieve vorm van heldendom die zichzelf niet als zodanig erkent.

In bredere zin is heldendom, zoals George L. Mosse heeft aangetoond, geen neutraal gegeven, maar historisch geconstrueerd binnen nationale culturen van herinnering.[6] In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde zich een canon van de 'gevallen soldaat' als moreel verheven figuur, wiens dood niet zinloos, maar offerwaardig werd voorgesteld. Monumenten, rituelen en onderwijs droegen bij aan deze sacralisering van militaire dienst. Het bescheiden heldenethos zet dit discours in zekere zin voort, maar ontdaan van triomfalisme. Het gaat om een vorm van heldendom die zich juist manifesteert in het alledaagse en zwijgende. Het vertoont bovendien overlap met het naoorlogse peacekeeping model, waarin het idee van de krijger als ultieme held wordt geproblematiseerd en vredeshandhavers juist geacht worden terughoudend op te treden, met beheersing van geweld en emotie.[7]

[6] George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memories of the World Wars* (Oxford University Press, 1990).

[7] Claire Duncanson, "Forces for Good? Narratives of Military Masculinity in Peacekeeping Operations," *International Feminist Journal of Politics* 11, nr. 1 (2009): 63-80.

Dit sluit aan bij bredere Nederlandse cultuurpatronen waarin bescheidenheid en zelfbeheersing worden gewaardeerd.[8] Tegelijkertijd vraagt een dergelijke houding om kritische reflectie: hoe integer het ook oogt, het kan ongemakkelijke aspecten van militaire inzet of moreel ambigue keuzes aan het zicht onttrekken.[9] Zo werden de 'politionele acties' in Nederlands-Indië lange tijd eufemistisch gepresenteerd, met excessen als incidenten en geweldplegers als slachtoffers van de omstandigheden.[10]

Armanda (tweede generatie, familie C) herinnert zich dat haar vader Arie zei: "Na de oorlog was iedereen ineens een held, en daar hoor ik niet bij'. Later kreeg hij de Orde van Oranje-Nassau met de zwaarden, maar hij wilde deze weer inleveren: "Het betekent niets." John (tweede generatie, familie D), zoon van Ton, benoemt dat plichtsbesef en samenwerking centraal stonden in het verhaal van zijn vader: "Dat was gewoon zijn taak geweest, hij zei: 'dat moet ik doen, heb ik gedaan, maar ik heb het niet alleen gedaan.'"

Deze bescheiden houding roept de vraag op of juist dát niet kenmerkend is voor een ander soort heldendom, een waarin plichtsbesef, terughoudendheid en relativering centraal staan en waarin het juist niet gepast wordt geacht jezelf als held te profileren. Door te vertellen over gewelddadige en ingrijpende ervaringen, en deze vervolgens te duiden als 'gewoon hun plicht', maken zij hun dapperheid voelbaar zonder hiermee te pronken. Daarmee doorbreken zij het klassieke narratief waarin heldendom samenvalt met ultieme opoffering en positioneren zij zich binnen een moreel geladen, maar niet heroïsch, model van erkenning dat via familieverhalen intergenerationeel doorwerkt.

Traumatische herinneringen

In het culturele geheugen na de Tweede Wereldoorlog stonden verzetsstrijders en gesneuvelde militairen centraal — zij die omkwamen door moedige daden en ook wel 'actieve slachtoffers' werden genoemd. Uit de gesprekken voor dit onderzoek blijkt dat de veteranen

[8] Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam University Press, 2005), 593-608.

[9] Nicole Wegner, "Helpful Heroes and the Political Utility of Militarized Masculinities," *International Feminist Journal of Politics* 23, nr. 1 (2021): 5–26, aldaar 18-19.

[10] Remco Raben en Peter Romijn, *Talen van geweld: stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949* (Amsterdam University Press, 2023), 19-36.

zich op een bepaalde manier verhouden tot het onderscheid tussen actief en passief slachtofferschap.[11]

In het publieke geheugen worden passieve slachtoffers vaak geassocieerd met groepen die geen of weinig handelingsruimte hadden, zoals de vervolgde Joden of dwangarbeiders. De veteranen in dit onderzoek daarentegen erkennen hun actieve rol. Zij kozen of accepteerden hun inzet, namen risico's en handelden onder gevaarlijke omstandigheden. Hun slachtofferschap gaat vooral over de blijvende sporen die deze ervaringen nalieten: psychisch, lichamelijk en moreel.

Uit de interviews met de tweede generatie blijkt dat veel veteranen hun ervaringen slechts in beperkte, gefilterde vorm met hun kinderen deelden. De emotionele lading van hun oorlogsverleden bleef vaak impliciet, mede vanwege generatiegebonden opvattingen over het spreken over gevoelens en de afwezigheid van maatschappelijk begrip voor psychische oorlogsgevolgen. Volgens Johan (tweede generatie, familie B) werd er in zijn vaders tijd niet of nauwelijks gesproken over mentale klachten. Marius (tweede generatie, familie E) benadrukt dat zijn vader pas na zijn pensionering ruimte vond om traumatische ervaringen te verwerken. Jannie (tweede generatie, familie A) beschrijft hoe haar vader zowel door persoonlijke terughoudendheid als door het ontbreken van publieke erkenning geen woorden kon geven aan de psychologische impact van de oorlog: "Er werd ook niet veel over gesproken in die tijd dat hij dit allemaal ook verwerken moest."

Hoewel de term 'moral injury' niet expliciet wordt genoemd door de veteranen of hun familieleden, bevatten de verhalen wel aanwijzingen dat sommige veteranen worstelden met morele dilemma's rond hun eigen handelen of dat van anderen. Zo vertelt Klaas (eerste generatie, familie A) over zijn blijvende herinnering aan een bajonetdoding en het schuldgevoel dat hij ervoer omdat hij zich niet had aangemeld voor het leger in Nederlands-Indië. Ton (eerste generatie, familie D) beschrijft hoe hij zich schaamde over het gericht schieten op een Duitse militair, een situatie waarin fysieke dreiging aanwezig was, maar waarvan vooral de morele impact beklijfde. Deze ervaringen verwijzen niet alleen naar klassieke traumatische stress, maar raken ook aan diepgewortelde waarden en het persoonlijke morele kompas.

[11] Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit* (C.H. Beck, 2006), 73-74.

Daarnaast komt in de verhalen duidelijk het besef van slachtofferschap naar voren. Veteranen voelden zich soms in de steek gelaten door de overheid, zoals Iwan Dompig (eerste generatie, familie B), die na de oorlog boos was omdat zijn soldij niet was uitbetaald en erkenning uitbleef. In de andere gezinnen is dit besef eveneens aanwezig: kinderen en kleinkinderen zijn zich bewust van de traumatische uitwerking die de oorlog had op hun (groot)vader, en plaatsen diens morele worstelingen ook in dat bredere kader van slachtofferschap.

Het is echter niet altijd duidelijk welke psychische sporen direct door de militaire inzet tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn veroorzaakt. Bij George (eerste generatie, familie E) bijvoorbeeld werden de ervaren psychologische gevolgen beïnvloed door een opeenstapeling van dreigende situaties gedurende zijn hele militaire loopbaan en meerdere uitzendingen. Dit gold ook voor Arie (eerste generatie, familie C) en Iwan (eerste generatie, familie B) die beide nog meerdere keren zijn uitgezonden na de Tweede Wereldoorlog.

Familierelaties

De psychische en morele sporen van de oorlog bleven vaak niet beperkt tot de individuele veteraan, maar werkten door in de manier waarop binnen gezinnen werd omgegaan met het oorlogsverleden. In veel veteranenfamilies betekende dit een langdurig zwijgen over het oorlogsverleden, doorgaans met de intentie om de kinderen in bescherming te nemen. Verschillende geïnterviewden geven aan dat hun ouders bewust kozen voor stilte, vanuit het verlangen hun kinderen een zorgeloze jeugd te bieden. Zoals Armanda (tweede generatie, familie C), dochter van veteraan Arie Noot, hierover vertelt:

> Ze hebben ons heel bewust niet geplaagd over de oorlog, dat hebben ze ook gezegd. […] 'Wij willen dat jullie een leuke jeugd hebben, want wij hebben geen jeugd gehad', zei mijn moeder altijd, want ze waren zestien toen de oorlog uitbrak.

Dit beschermende zwijgen betekende echter niet dat de oorlog afwezig was in het gezinsleven. Integendeel, de afwezigheid van expliciete verhalen werd door veel kinderen juist als veelzeggend ervaren. Herinneringen aan de oorlog bereikten de kinderen soms via omwegen, bijvoorbeeld via familieleden of bekenden uit de buurt.

In studies naar gezinsprocessen van Holocaustoverlevenden is vaak beschreven dat ouders hun oorlogsherinneringen nauwelijks met hun kinderen bespraken. Dit gebrek aan openheid kon voortkomen uit de wens om hun kinderen te beschermen tegen de wreedheden van de oorlog.[12] Paradoxaal genoeg werkte deze intentie vaak averechts. Ook het zwijgen in de veteranenfamilies zette de kinderen vaak juist aan het denken. Bij Armanda's grootouders (familie C), in tegenstelling tot bij haar ouders, werd er vrijuit gesproken over de Tweede Wereldoorlog. In de woonkamer werden ook op zwart-wit televisie oorlogsfilms gekeken, waarbij tegelijkertijd over de oorlog werd gepraat. "Ik ging vaak weg, ik ging vaak naar mijn kamertje, want ik wilde dat niet, ik vond het vreselijk om dat te zien", herinnert Armanda (tweede generatie, familie C) zich. In deze periode ontwikkelde Armanda ook bepaalde angsten gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog. Als ze vanuit haar bed de buren thuis hoorde komen en hun voetstappen op de trap hoorde, lag ze "helemaal verstijfd" in bed omdat ze dacht dat de Duitsers haar vader Arie kwamen halen.

Maatschappelijke bekendheid en omgang met het oorlogsverleden

Op latere leeftijd ontstond bij veel veteranen een toenemende behoefte om hun ervaringen alsnog te delen. In de laatste jaren van hun leven voltrok zich een duidelijke wisselwerking tussen het 'communicatieve geheugen' en het 'culturele geheugen'.[13] Door aansporingen van familieleden, en wellicht ook door het zogenoemde reminiscentie-effect, begonnen veteranen steeds vaker hun verhalen te vertellen.[14] De behoefte om betekenis te geven aan hun levenservaringen en deze door te geven aan volgende generaties speelde hierbij een belangrijke rol. Ook deelname aan veteranenverenigingen, reünies, herdenkingen en contact met andere veteranen bood mogelijk een extra stimulans om herinneringen te delen. Sommige veteranen werden daarnaast actief uitgenodigd om hun verhaal te vertellen tijdens openbare gelegenheden of op middelbare scholen, vaak gemotiveerd door het besef dat hun ervaringen anders verloren dreigden te gaan. John

[12] Rolf J. Kleber. "Worden psychotrauma's overgedragen op de volgende generatie? Inzichten uit de wetenschappelijke literatuur en empirisch onderzoek," in *Familie, generaties en oorlog: Historische, psychologische en artistieke inzichten*, red. Esther Captain en Trudy Mooren (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2014), 123–24.

[13] Zie de inleiding van dit boek.

[14] Zie hoofdstuk 1, over dwangarbeiders, voor een korte uitleg van het reminiscentie-effect.

(tweede generatie, familie D) vertelt hoe zijn vader Ton tijdens de schoolbezoeken ook niet schuwde om de "verschrikkelijke" verhalen over de Tweede Wereldoorlog te vertellen:

> En dan vroegen al die kinderen, vooral de jongens: 'Heeft u iemand doodgeschoten?' Ze willen het toch weten. Dat is de naïviteit van kinderen, maar ergens is dat ook mooi. Hij vertelde dan zijn verhaal, vaak met tranen in zijn ogen. En dan kregen die kinderen een soort besef: Mochten we dit wel vragen? Dan zei hij: 'Ja hoor, dat mag je vragen. Anders geef ik gewoon geen antwoord.' Maar hij wist een gevoel over te brengen, waardoor die kinderen aanvoelden: wacht eens even, het is helemaal niet normaal om iemand neer te schieten.

John's vader Ton had deze oorlogservaringen niet met zijn zoon gedeeld in diens jeugd, mogelijk uit bescherming. Dat hij er nu zo vrijelijk over kon spreken op scholen weerspiegelt dat maatschappelijke veranderingen, zoals toegenomen erkenning voor veteranen, educatieve initiatieven en bredere publieke belangstelling, samen met generatieverschuivingen invloed hebben op wanneer, hoe en met wie herinneringen gedeeld worden. Zo wordt zichtbaar hoe cultureel geheugen als context fungeert waarbinnen communicatief geheugen zich al dan niet ontvouwt.

De familieherinneringen van de geïnterviewden sluiten grotendeels aan bij de bredere collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. In de derde generatie dient op school opgedane kennis over de Tweede Wereldoorlog vaak als context of achtergrond, waarop de persoonlijke verhalen van grootouders weer aansluiten. Deze familieverhalen zijn persoonlijk, emotioneel en fragmentarisch. Ze vormen geen tegenstelling met de inhoud van geschiedenislessen op school, maar eerder een aanvulling, vaak juist in lijn met wat in het onderwijs aan bod komt. Daarmee valt op dat juist de derde generatie deze maatschappelijke invloeden actief benoemt, terwijl dit bij de tweede generatie minder expliciet naar voren komt. Voor hen staat eerder de directe doorwerking van het zwijgen of de verhalen van hun ouders centraal. Zo benadrukt Celesta (derde generatie, familie C), kleindochter van veteraan Arie Noot, hoe haar grootouders een rijkere, persoonlijke invulling gaven aan de geschiedenis:

> Wat je op school leert, gaat natuurlijk over de grote lijnen: wat er op bepaalde momenten in de geschiedenis gebeurde en welke impact dat had voor het land zelf en internationaal. Maar van zowel deze grootouders als mijn andere grootouders, die het op een totaal andere manier hebben beleefd, krijg je toch meer invulling en kleur. Je hoort meer over de persoonlijke belevenissen en het persoonlijke leed en de vreugde tijdens zo'n periode.

Interessant is dat de mate waarin latere generaties betrokken zijn bij, en betekenis geven aan, de herinneringen van de eerste generatie, soms samenhangt met de mate van kennis over de oorlogservaringen. Hoe sterker familieleden zich betrokken voelen, hoe meer kennis zij doorgaans ook verzamelen en bewaren. Veteranen zelf waren vaak de eerste vertellers, maar na hun overlijden neemt de verantwoordelijkheid voor het doorgeven van verhalen toe bij de tweede generatie, waarbij een actieve houding wordt aangenomen door degenen die het belang van deze herinneringen benadrukken.

Vrijheid en onvrijheid

Veteranengezinnen blijken een diverse en dynamische herinneringsgemeenschap te vormen, waarin rituelen, verhalen en symbolen een belangrijke rol spelen. Herdenkingen, zowel nationaal als familiegebonden, functioneren als momenten waarop de verbondenheid met het verleden wordt herbevestigd. Meerdere deelnemers noemden het jaarlijkse gezamenlijke herdenken en het bezoeken van herdenkingen en vieringen op 4 en 5 mei als een betekenisvol ritueel.

In de tweede generatie staat in de eerste plaats het persoonlijke verhaal van de veteraan, hun vader, centraal bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog, samen met de strijd voor vrijheid en vrede tijdens die periode.

Terwijl sommige veteranen en hun families blijven vasthouden aan traditionele herdenkingen, passen anderen hun manier van herdenken aan hun huidige situatie en persoonlijke voorkeuren aan. Voor sommigen betekent dit dat zij thuis via televisie de regionale herdenkingsuitzending volgen, zoals Jannie (tweede generatie, familie A) vertelt:

> Meestal kijken we dan gewoon thuis. Ja, rechtstreeks. En dan niet naar het Paleis op de Dam. Dan voel je je toch meer betrokken bij je eigen polder [Dronten, red.] en wat hier allemaal gebeurd is.

Het besef dat vrijheid niet vanzelfsprekend is en beschermd moet worden, vormt een belangrijk thema binnen de families. Deze overtuiging wordt doorgegeven aan volgende generaties, in het bijzonder aan de tweede generatie, die vaak van nabij de impact van oorlog, dienstplicht en militaire inzet heeft meegemaakt. In veel gezinnen groeiden kinderen op met het impliciete of expliciete besef dat vrijheid offers vraagt en dat waakzaamheid vereist is om haar te behouden. Dit besef werd niet alleen gevoed door persoonlijke verhalen van (groot)vaders, maar ook door het zwijgen, de littekens en de stiltes die evenveel vertelden als woorden.

In de tweede en derde generatie krijgt de notie van vrijheid bovendien een bredere, meer relationele invulling. Vrijheid wordt niet langer uitsluitend gezien als nationale of individuele soevereiniteit, maar als een dynamisch proces dat vraagt om voortdurende inzet, wederzijds respect, dialoog en samenwerking. In deze visie betekent vrijheid ook: oog hebben voor elkaars grenzen en belangen, en beseffen dat de vrijheid van de één niet ten koste mag gaan van die van een ander.

Celesta (derde generatie, familie C) ging twee jaar geleden met haar zoon, achterkleinzoon van Arie, naar de openbare herdenking in Leiden. Ze merkt dat het herdenken van de Tweede Wereldoorlog voor haar kinderen abstracter is dan voor haarzelf. De kinderen van Robbert, kleinzoon van George (eerste generatie, familie E), zijn nog te jong om het belang van herdenken door te geven, maar hij kijkt al wel met hen naar de Dodenherdenking op televisie en houdt twee minuten stilte. Hoewel dit onderzoek zich richtte op drie generaties, laten deze observaties zien hoe de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zich ook richting een vierde generatie begint te vormen, een proces waarin herdenken steeds opnieuw wordt aangepast aan de belevingswereld van nieuwe generaties.

Zowel de tweede als de derde generatie verbinden het thema vrijheid met actuele maatschappelijke en geopolitieke kwesties, al lijkt dit bij de derde generatie vaker en explicieter te gebeuren. Zo worden er parallellen getrokken met de oorlogen in Oekraïne en Syrië, de volkerenmoord in Rwanda en de vrijheidsbeperkingen tijdens de coronapandemie. Daarmee bouwen zij voort op de ervaringen van hun ouders en grootouders, maar plaatsen deze in een eigentijdse, mondiale context.

Conclusie

Veteranenfamilies vormen een betekenisvolle casus voor de bestudering van intergenerationele herinnering, waarin communicatief en cultureel geheugen elkaar wederzijds beïnvloeden. Dit hoofdstuk laat zien hoe herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog binnen deze families niet enkel worden overgedragen in de vorm van feitelijke verhalen, maar vooral via emotionele resonantie, morele waarden en zwijgzame praktijken. De doorwerking van het oorlogsverleden en militaire identiteit manifesteert zich niet alleen in expliciete narratieven, maar ook in opvoedingsstijlen, herdenkingsrituelen en reflecties op vrijheid. In het bijzonder is het bescheiden heldenethos onder veteranen van analytisch belang: het vormt een alternatieve invulling van gemilitariseerde masculiniteit waarin plichtsbesef, terughoudendheid en morele integriteit centraal staan. Tegelijkertijd nodigt deze houding uit tot kritische reflectie op de grenzen van representatie en de risico's van morele neutralisering. De herinneringscultuur binnen veteranenfamilies blijkt geen statisch gegeven, maar een gelaagd proces dat zich ontwikkelt in wisselwerking met maatschappelijke erkenning, historische context en generatiegebonden betekenistoekenning.

Fragmentatie en gemis
Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families

Channa Zaccai

Net als in de rest van Europa werden Joden in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog geleidelijk en systematisch afgescheiden van de maatschappij en vervolgd, met vernietiging als uiteindelijk doel.[1] In Nederland werden Joden zwaarder getroffen dan in naburige landen: van de door nazi-Duitsland bezette West-Europese landen werden in Nederland in relatieve en absolute getallen de meeste Joden gedeporteerd en vermoord (minstens 102.000 Joden, 73 procent). Wanneer Joodse suïcides worden meegenomen, evenals Joden die omkwamen in de onderduik, in Duitse gevangenschap in Nederland of tijdens pogingen te vluchten, hebben in totaal 104.000 Joden de oorlog niet overleefd.[2] De Jodenvervolging, ook wel Holocaust of Shoah genoemd, heeft een onuitwisbare stempel gedrukt op het leven en het welzijn van Joden in Nederland en werkt nog steeds door.[3]

[1] Bart Wallet, "Een familie van gemeenschappen: De dynamiek van joods Nederland in de naoorlogse periode." In Achter de zuilen: Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland, red. J. Kennedy, P. van Dam en F. Wielenga (Amsterdam University Press, 2014), 140.

[2] Zie het interview met Pim Griffioen opgetekend door Renske Krimp, "Joden", in *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2016), 63; Bart Wallet, "Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland", in *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet (Uitgeverij Balans 2017), 409.

[3] De Holocaust verwijst naar de systematische vervolging en moord op zes miljoen Europese Joden door de Duitse Nazi's en hun bondgenoten tijdens de Tweede Wereldoorlog. De term komt oorspronkelijk uit het Grieks en betekent letterlijk 'brandoffer'. Veel Joden gebruiken de term Shoah, wat 'catastrofe' of 'ramp' betekent.

Er heerste in de naoorlogse periode soms het idee dat de Nederlands-Joodse geschiedenis was afgelopen in 1945. De naoorlogse periode zou er louter een zijn van het afronden van de eeuwenlange Joodse aanwezigheid in Nederland. Wie bewust Joods was, zou emigreren en de rest zou vrijwel geruisloos assimileren. Terwijl historisch onderzoek in Nederland zich in de jaren vijftig kenmerkte door pessimisme, kwam er in de jaren zestig een focus op de versterking van de Joodse identiteit. Pas in de jaren negentig ontstond ruimte voor meer onderzoek naar de verwerking en nasleep van de oorlog, zoals de terugkeer en opvang na de oorlog, de strijd om restitutie, institutionele ontwikkelingen, oorlogspleegkinderen, zionisme en de verwerking van de Shoah.[4]

Dit hoofdstuk gaat over de doorwerking van de Holocaust in nieuwe generaties en gaat specifiek over de vraag hoe intergenerationele processen van herinneringsvorming eruit zien en welke invloed zij hebben in Joodse families, waarbij tenminste één (groot)ouder de Holocaust heeft overleefd. Welke rol hebben familieverhalen? En wat is de betekenis en beleving van (on)vrijheid in relatie tot die herinneringen?

Opzet van het onderzoek

In onderzoek naar de doorwerking van de Holocaust neemt oral history een belangrijke plaats in. Verschillende grote interviewprojecten stellen via deze methode de slachtoffers centraal.[5] Ooggetuigenissen dragen bij aan gerechtigheid: zij doorbreken de stilte rondom het lijden van overlevenden en onthullen wat anderen, zoals de daders, willen verhullen. Het 'Spielberg-project' van de USC Shoah Foundation is zo'n groot interviewproject. Het project is onderdeel van een digitaal videoarchief dat meer dan 50.000 getuigenissen van genocides, massageweld en hedendaags antisemitisme bevat.[6]

[4] Hetty Berg en Bart Wallet, *Wie niet weg is, is gezien: Joods Nederland na 1945* (Uitgeverij Waanders, 2010), 9-10, 19. Zie ook: Joel S. Fishman, "The Jewish community in post-war Netherlands, 1944-1975", *Midstream* 22, nr. 1 (1976): 42-53.

[5] Selma Leydesdorff, *Oral history. De mensen en hun verhalen* (Prometheus, 2021), 79.

[6] De Amerikaanse filmmaker Steven Spielberg richtte met de royalty's van de film *Schindler's List* in 1994 de Survivors of the Shoah Visual History Foundation op. Deze organisatie ging later op in de USC Shoah Foundation, een onderdeel van het Institute for Visual History and Education van de University of South Carolina. Zie ook https://vha.usc.edu.

Voor dit onderzoek zijn interviews met drie generaties van zes Joodse families bestudeerd: zes Joodse Holocaustoverlevenden (66-76 jaar); zes kinderen (56-82 jaar) en zes kleinkinderen (22-54 jaar).[7] De interviews met de eerste generatie, de grootouders, komen uit de collectie van de USC Shoah Foundation en zijn afgenomen in de jaren negentig. In deze interviews vertellen zij als overlevenden over hun Holocaustervaringen en hun leven voor en na de oorlog.[8] Deze interviews met de tweede en derde generatie zijn afgenomen in 2024 en gaan met name over de herinneringen aan het oorlogsverleden van hun (groot)ouder.

De Joodse herinneringsgemeenschap kan worden gezien als een 'familie van gemeenschappen': veelzijdig in etnisch-culturele achtergrond en (Joodse) identiteitsbeleving.[9] Er is dan ook gezocht naar deelnemers die deze diversiteit weerspiegelen. Daarbij is gelet op etnisch-culturele achtergrond, geboorte- en woonplaats, mate van religiositeit, diversiteit in oorlogservaringen en sekse. Dit heeft geleid tot de volgende zes families, die als volgt gekarakteriseerd kunnen worden:

A. een religieuze Portugees-Joodse familie uit Amsterdam met historische wortels in Marokko;
B. een Joodse familie uit een dorp in Zuidoost-Groningen met Duitse orthodox-joodse overgrootmoeders;
C. een geassimileerde Amsterdams-Joodse arbeidersfamilie met een in Londen geboren overgrootmoeder;
D. een Joodse familie binnen een samengesteld Nederlands-Frans gezin, met een 'tweede' grootmoeder;
E. een Joodse bakkersfamilie uit Nijmegen, met een Groningse overgrootvader;
F. een Joodse familie met een uitgekomen Duitse overgrootmoeder en een Poolse overgrootvader.[10]

[7] Voor alle deelstudies geldt dat het doel niet is om te generaliseren en een representatief beeld te schetsen, maar om inzicht te verkrijgen in de vorming van familieverhalen en herinneringsprocessen in drie generaties.

[8] De meeste namen in dit rapport zijn vervangen door pseudoniemen. Op verzoek van familie B en D zijn de werkelijke namen gebruikt.

[9] Wallet, "Een familie van gemeenschappen", 152.

[10] 'Uitgekomen' betekent bekeerd tot het Jodendom.

Van de zes geïnterviewde families werden vier grootouders met hun familie gedeporteerd naar de kampen en doken twee grootouders onder, waarbij familieleden vaak van elkaar gescheiden werden en alsnog gedeporteerd werden. De meeste overlevenden kwamen als wees uit de oorlog, soms herenigd met een broer of zus. De meeste familieleden waren direct vergast bij aankomst in de kampen of gestorven door uitputting. In één familie werd het gezin herenigd.

De bevrijding en de terugkeer naar Nederland, en de opvang en de terugkeer in de samenleving waren zwaar. De machtsovername door de geallieerden en de bevrijding van de kampen zorgden voor een periode van chaos, angst en gevaar. Vaak mocht of kon men niet onmiddellijk naar huis en wanneer dit wel kon, ging dit alsnog gepaard met ontberingen. De overlevenden bouwden zo goed als zij konden nieuwe levens op: ze gingen (verder met) studeren en werken, ze trouwden en kregen kinderen. Deze ervaringen lieten hun sporen na, ook bij de tweede en derde generatie. De belangrijkste bevindingen uit de vergelijking van de drie generaties worden hieronder weergegeven.

Praten en zwijgen over het oorlogsverleden

In de meeste families werd weinig gesproken over het oorlogsverleden: de doden kwamen niet terug, de pijn van de geleden verliezen was ondraaglijk en ouders wilden hun kinderen niet belasten. Zo reflecteert Elias, die zijn hele familie verloor, op zijn keuze niet te praten over het oorlogsverleden:

> Er zijn gezinnen waar de kinderen worden gebombardeerd met 'in de oorlog' of 'toen ik zo oud was als jij'. Wij hebben gekozen dat niet te doen. Als de kinderen wat vragen, zullen wij antwoord geven, zij het niet te gedetailleerd, maar wij willen de kinderen niet belasten. Ik geloof nog altijd dat we een goede keuze hebben gemaakt (...). (Elias, eerste generatie, familie A)

Ook kinderen wilden op hun beurt hun ouders ontzien: Jeannettes moeder, Henny, 'had al het ergste meegemaakt" (Jeannette, tweede generatie, familie B). In gevallen waarbij (klein)kinderen juist nieuwsgierig waren en veel wilden weten, zowel van de ouder als grootouder, werd dit soms als een "ingewikkelde gijzeling" ervaren (Yael, derde generatie, familie A).

De gesprekken over het oorlogsverleden tussen grootouders en (klein)kinderen thuis waren meestal oppervlakkig, fragmentarisch en selectief. Zo vertelt Yasha dat het vooral gezellig moest blijven: "Je hebt het vooral over hoe lekker het eten is en hoe mooi de tafel gedekt is, en niet over hoe je je voelt." Thuis werd niet gesproken over problemen, met name niet over het oorlogsverleden, omdat dit te pijnlijk was voor zijn grootmoeder Denise:

> Ze was meester in het zorgen dat er geen problemen waren, en ik kan niet anders dan dat terugvoeren op haar eigen oorlogsverleden, de manier waarop zij overleefd heeft en hoe ze er later mee om is gegaan, namelijk door zich daarvan te distantiëren en het weg te stoppen, want dat rakelt het allemaal op en dat was te pijnlijk. (Yasha, derde generatie, familie D)

Gesprekken waren veelal gericht op de vooroorlogse periode of 'prettige' ervaringen. Zo werd in de familie van Samuel (tweede generatie, familie A) de nadruk gelegd op anekdotes als "aardappeltjes bakken tijdens de wacht [in de oorlog], of er werd verteld over de karakters van bepaalde personen", maar niet over de kampperiode. Het belichten van dit type ervaringen kan worden gezien als een manier om het gemis van de verliezen niet te hoeven ervaren, als vermijding van onaangename gevoelens, of om de (klein)kinderen niet te belasten met de ergste details.

Als opmerkingen over de kampperiode wel werden gemaakt, dan gebeurde dit vaak terloops en impliciet. Soms kon dit onderwerp simpelweg niet vermeden worden. Zo had Samuels moeder verteld dat ze in het kamp op appel stond en een klompje brood bij zich hield tijdens Jom Kippoer, om zelfs dan nog te vasten. Samuel vertelt ook dat zijn moeder na de oorlog, als de Snoge [Portugees-Israëlietische Synagoge] vol met kaarsen stond op een feestelijke en ingetogen manier, vooral "de lege plekken zag": ze kwam uit een grote en warme familie en niemand kwam terug (Samuel, tweede generatie, familie A).

In de familie van Marcelle (tweede generatie, familie D), die tijdens de oorlog volledig was ondergedoken en waarbij al haar vier grootouders overleefden, was er juist sprake van 'stoere verhalen'. Op zondag kwamen de ouders van haar vader dan op bezoek om "gezellig broodjes te eten en dan verhalen over de oorlog te vertellen", zoals dat ze zich hadden verstopt in een kolenhok en buiten de honden hoorden blaffen. Over haar tweede moeder Denise (haar 'eerste' biologische

moeder overleed jong) wist ze al op tien-, elfjarige leeftijd dat zij en één broer Auschwitz hadden overleefd. Marcelle herinnert zich dat Denise altijd heel snel at en zei dat dat door de oorlog in de kampen kwam: dan kon ze nog een tweede keer in de rij staan.

In de vertellingen door de (groot)ouder vallen vaak details weg en ontbreekt het aan coherentie. Door eerdergenoemde verdringing of vergetelheid ontstaan complexe narratieven die volgens hun (klein) kinderen niet per definitie waarheidsgetrouw of volledig zijn. Yael (derde generatie, familie A) vertelt hierover: "Het [oorlogsverleden] is alleen in flarden naar mij toegekomen, in scenes en nooit een samenhangend, lopend verhaal, omdat ze het zelf niet precies wisten." Ze noemt deze verschillende flarden:

> De scenes, dat dramatische moment in Theresienstadt, de bewaking van de Snoge, de bevrijding in Buchenwald, dat zijn vader in de trein naar Theresienstadt het Wilhelmus heeft gezongen om aan te geven: wij zijn Nederlanders. Hij was heel koningsgezind. (Yael, derde generatie, familie A)

Deze fragmentatie komt ook bij de andere families terug. Bij geen van de generaties is sprake van vloeiende, chronologische en gedetailleerde beschrijvingen. Sommige deelnemers van de eerste generatie zijn zich hier van bewust en erkennen dit:

> Er is veel waar ik het antwoord op schuldig moet blijven omdat ik het niet meer weet, verdrongen heb of dat het eenvoudig te lang geleden is om dat soort kleine details te herinneren. Al die veertig jaar ben je het nooit echt kwijt. Het kan wel zijn dat je gaten in je geheugen hebt en dat je dingen verdrongen hebt, maar het is natuurlijk nooit weg. (Elias, eerste generatie, familie A)

In andere families wordt juist veel over de oorlog gesproken, maar gebeurt dit niet op samenhangende wijze. Marianne (tweede generatie, familie C) herinnert zich vanaf heel jonge leeftijd "allerlei nare verhalen" over haar vader die met name haar moeder deelde. De precieze details ontbraken: Marianne weet vooral dat hij "hele erge dingen had meegemaakt, dat hij het heel moeilijk had gehad en dat dat heel erg doorwerkte". Een dergelijk ontbreken van samenhang komt ook naar voren in de verhalen van andere families:

> Mijn vader kon obsessief over die oorlog vertellen. Vooral het gegeven van 'veertien pleeggezinnen, veertien pleeggezinnen, veertien pleeggezinnen', dat was continu. Het is voor mij een grote brij met verhaallijnen die door elkaar lopen. Maar ik weet niet of dat altijd gelijk liep met de daadwerkelijke gebeurtenissen. Ik kan bijna alleen maar fragmenten vertellen. (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Zowel zwijgen als bovenmatig praten kunnen worden gezien als copingmechanismen die bij overlevenden, vaker onbewust dan bewust, zijn ontwikkeld. Waarbij de een zich hulde in een (voelbaar) stilzwijgen, kon de ander juist niet stoppen met praten. Soms kwamen beide copingmechanismen binnen één familie voor en soms zelfs bij beide ouders.

Sfeer, codes en verborgen boodschappen

De vertelde verhalen, anekdotes en fragmenten zijn niet de enige dragers van intergenerationele overdracht: oorlogsherinneringen worden ook non-verbaal doorgegeven.[11] Sterker nog, voor veel families is het oorlogsverleden altijd aanwezig. "Het was er gewoon", zoals Samuel (tweede generatie, familie A) het zegt:

> Het oorlogsverleden kwam voornamelijk qua sfeer, hints en uitingen naar voren dan dat er over gesproken werd. Het was een klassiek voorbeeld van een gezin waar twee kampoverlevenden alle moeite deden om hun eigen gezin weer op te bouwen en naar de toekomst te kijken en dat verleden een beetje proberen weg te poetsen. (Samuel, tweede generatie, familie A)

Dit 'non-verbale geheugen' komt ook tot uiting als 'apart' ervaren gedrag. Zo vertelt Jeannette (tweede generatie, familie B) over een zekere geheimzinnigheid:

[11] Zie het begrip 'hauntings' in J.R. Doornbos en A. Dragojlovic, "'The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families," *Gender, Place and Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141-1161, zoals beschreven in: Stephanie Welvaart, *Oorlog en vrijheid in drie generaties: Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië* (Nationaal Comité 4 en 5 mei 2024), 74-75.

> Ik had het gevoel dat mijn moeder geheimen had en niet eerlijk was tegenover mij. Ik heb het er later met mijn broer over gehad, die hetzelfde gevoel had. Je hebt het idee dat er iets was waar ze nooit over heeft gepraat. Ze praatte nooit ergens over. (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Yael (derde generatie, familie A) vertelt dat de sfeer bij haar grootouders voelde als "een soort oorlogshuis, heel donker en heel vreemd" en dat de manier waarop mensen wel of niet met elkaar praten "uit allerlei codes bestaat". Ze herinnert zich een "gevleugelde" familie-anekdote over haar grootmoeder, die de nagel van een middelvinger miste en daar altijd een ander verhaal over had: "Toen begreep ik dat als mensen raar gingen doen, andere verhalen gingen vertellen of heel moeilijk gingen kijken, dat er dan iets aan de hand was. En dat bleek die oorlog te zijn."

Ervaren invloed op lichamelijk en psychisch welzijn

De invloed van de periode in de kampen en in de onderduik heeft grote invloed gehad op het lichamelijk welzijn van de eerste generatie. Zelfs wanneer Joden de Holocaust overleefden, was er vaak sprake van ernstige lichamelijke verzwakking, zoals sterk vermagerde lichamen, uitgebleven menstruaties en permanent verslapte spieren:

> Hij was een beschadigd mens, zo waren zijn beenspieren weg. Ik heb hem een berg opgeduwd en weer afgetild als kind, want mijn moeder moest zo nodig een bergwandeling maken, terwijl dat eigenlijk niet ging. Dat was dan fysiek, maar mentaal was het net zo. (Marianne, tweede generatie, familie C)

Daarnaast zijn er sommige deelnemers van de eerste en tweede generatie die trauma- of stressgerelateerde lichamelijke klachten hebben ervaren, zoals overspannenheid. Mariannes vader David (eerste generatie, familie C) vertelt dat hij als psychiater ontdaan raakte van een "traumatische ervaring" op het werk en dat Amsterdam voor hem een "belastende stad" was geworden. Zijn collega's vonden dat hij "het rustiger aan moest doen". Hij verhuisde met zijn gezin naar Limburg om niet meer dagelijks herinnerd te worden aan "alle angsten en razzia's" die hij in Amsterdam tijdens de oorlog te verwerken had gehad. David "had er teveel meegemaakt".

Samuel (tweede generatie, familie A) krijgt op twaalfjarige leeftijd een ernstige darmafwijking. Hijzelf en de artsen denken dat dit te maken heeft met "behoorlijk wat stress en naar binnen vreten van emotionele narigheid". Subtielere lichamelijke klachten als misselijkheid, geraaktheid en benauwdheid komen bij andere deelnemers van de tweede en derde generaties ter sprake. Tot in de derde generatie hebben deelnemers last van depressies, angst, verdriet, paniekaanvallen en nachtmerries. Ook ervaren ze gevoelens van waakzaamheid, wantrouwen en een gebrek aan verbondenheid. Aliza beschrijft:

> Toen ik rond de twintig was, kreeg ik heel veel last van paniekaanvallen en ik denk dat dat wel een moment was waarop ik me bijna gedwongen voelde om meer vragen te stellen over waar ik vandaan kwam en ook welke rol angst heeft gespeeld bij mij. (Aliza, derde generatie, familie E)

De psychische belasting van het oorlogsverleden van hun grootouder(s) wordt door de derde generatie als emotioneel zwaar ervaren. Tegelijkertijd noemen deelnemers manieren om ermee om te gaan: door het te accepteren, door het als iets te zien dat onderdeel is van wie je bent, door professionele hulp te zoeken om met specifieke klachten om te leren gaan en door een sterke eigen identiteit te ontwikkelen. Zo voelt Jaïr (tweede generatie, familie F) een grote drang om te leven en kan hij ook een diep vertrouwen in zichzelf ervaren. Het kan ook als een voorrecht worden gezien dat hij "al die dingen heeft mogen afleggen en achterlaten". Hij is er sterker door geworden. Zijn dochters zijn er volgens hem ook "goed uitgekomen": Talia (derde generatie, familie F) geeft aan dat zij "gek genoeg heel veel heeft geleerd" van de verhalen van haar beide grootouders.

Invloed op familierelaties en sociale interacties

Veel familierelaties worden als hecht, maar ook als "uitermate complex" ervaren. Tussen de eerste en tweede generatie wordt de relatie regelmatig afstandelijk en niet-wederkerig genoemd en als zodanig ervaren:

> Knuffelen was er niet bij, het was erg aanpassen van mij naar hun. Zij deden wat ze konden om ons te geven wat we nodig hadden, maar het moest wel in hun kader passen (...) Zoals ik naar een ouder-kindrelatie kijk, dat was er niet. (...) Mijn ouders kenden mij niet. Ik ken mijn kinderen heel goed en zij kennen mij ook. Ik ben tevreden over hoe die relatie is. (Samuel, tweede generatie, familie A)

Marianne (tweede generatie, familie C) vertelt dat de liefdevolle relatie met haar ouders óók beschadigend was en dat dit "lastig en soms zwaar was". Ze nam een periode afstand, maar hield wel contact door ze elke dag te bellen. Dat veel familierelaties als complex worden ervaren, wil niet zeggen dat er geen affectieve of warme banden zijn ervaren en omschreven. Marcelle haalt de volgende herinnering op:

> Het was bij ons altijd gezellig thuis. Iedereen kon komen en alles mocht. (...) Ik had veel vriendinnetjes. Als het sneeuwde zei mijn vader: 'Willen jullie achter de auto?' En dan bonden we touwen achter de auto met de sleetjes. De andere vaders deden dat niet. (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Over het algemeen is er tussen de tweede en derde generatie meer openheid en nabijheid. Dit kan een reactie zijn op de vaak als moeizaam ervaren relatie tussen de eerste en twee generatie. Meer afstand tot het oorlogsverleden tussen de tweede en derde generatie, en veranderingen in tijdsgeest en collectieve verwerking kunnen hierbij ook een rol spelen. De tweede generatie hecht aan een goede band met hun kinderen, maar bovenal zijn zij hier vermoedelijk ook beter op toegerust dan de generatie boven hen. Benjamin vertelt (tweede generatie, familie E) over de relatie met zijn dochters: "Het zijn twee hele verschillende dochters met elk hun eigen kwaliteiten. Ik vind het geweldig hoe ze het doen en wat het belangrijkste is: dat we een hele goede relatie met ze hebben."

Het oorlogsverleden beïnvloedt niet alleen familierelaties, maar ook sociale interacties buiten de familiesfeer. Zo brengt Yael (derde generatie, familie A) een gebrek aan gevoelde sociale veiligheid in haar sociale contacten in verband met het oorlogsverleden van haar familie. De psychische belasting van die periode speelt daarbij ook een rol voor de naoorlogse generatie. Een veelgenoemd begrip in dit verband is 'alertheid': "Je moet heel wantrouwig zijn, altijd een soort van alertheid naar de wereld. Heel erg in loyaliteiten

denken, dat mensen kleur moeten bekennen en niet zo'n beetje half-half met alles en iedereen mee moeten. Angstig zijn en weerbaar tegelijk, ingewikkelde dingen."

Ontwikkelingen in familierelaties

Familierelaties ontwikkelen zich door de jaren heen. Dit heeft invloed op wat er wel of niet wordt doorgegeven aan herinneringen en hoe deze herinneringen intergenerationeel worden gevormd. Gebeurtenissen en activiteiten (zoals herdenkingen, kampbezoeken, lezingen, therapie, het bekijken van Spielberg-interviews), evenals persoonlijke keerpunten in het leven en het ouder worden spelen hierbij een belangrijke rol. Marianne (tweede generatie, familie C) vertelt dat het gezamenlijk bezoek aan het kamp Buchenwald, waar haar vader gevangen zat, en de route van de dodenmars die hij moest lopen ervoor zorgden dat zij meer begrip kreeg voor wat hij had meegemaakt:[12]

> We hebben de hele rit van waar ze die dodenmars hebben gelopen met de auto gedaan en je wil niet weten hoe ver dat is, daar kan je je helemaal niets bij voorstellen. Dat is voor het eerst dat ik de verhalen snapte, want ik voelde hoe heftig en ernstig het is en dat je altijd met één been in die geschiedenis zult staan (…) Dat heeft ons heel dicht bij elkaar gebracht. (Marianne, tweede generatie, familie C)

Dat Marianne dichter bij de ervaringen van haar vader kon komen onder meer door de plek van het kamp te bezoeken, droeg bij aan een sterkere band tussen hen. Zo vierden zij er ook "sjabbes" op vrijdagavond. Dat voelde voor haar als een overwinning en een bevestiging van haar vaders vrijheid, ook bij hem.

Yael (derde generatie, familie A) kwam er door therapie achter dat zij veel van haar vaders niet geuite emoties of "verdrietigheden of ingewikkeldheden, waarvan hij ze dus zelf ontkent, een beetje heeft geïnternaliseerd". Volgens Jaïr (tweede generatie, familie F) vermijdt zijn vader juist bewust professionele hulp, uit angst voor stigmatisering. Zijn vader dacht dat de situatie dan slechter zou worden: dat hij voor het leven getekend zou zijn en dat het niet meer goed kwam. Nu Jaïr ouder is, kan hij zijn vader beter accepteren.

[12] De dodenmars was de deportatie en evacuatie van gevangenen van concentratiekampen.

Deelnemers ontkomen niet altijd aan de onbedoelde lasten, die voorzichtigheid en angst kunnen versterken en waarvan ze ook benoemen dat deze mogelijk inherent zijn aan een dergelijk familieverleden. Herinneringen aan en familieverhalen over oorlogservaringen worden door nieuwe gebeurtenissen en activiteiten intergenerationeel bijgesteld. Hierdoor verandert vaak ook de perceptie die (klein)kinderen van hun (groot)ouders hebben. In de meeste families ontstaat er (enige) vorm van begrip, respect of mildheid voor hun diep getraumatiseerde (groot)ouders, die niet anders konden of kunnen dan hun gevoelswereld te onderdrukken en te vermijden. Soms werkt verdringing door in te veel afstandelijkheid en een gebrek aan affectie, soms in het tegenovergestelde: te veel nabijheid en beklemming.

Beleving van de Joodse identiteit

De Joodse identiteit wordt op verschillende manieren ervaren, ingevuld en omschreven als "inconsistent en ambivalent". Yael (derde generatie, familie A) vertelt dat zij "het religieuze jodendom en het traditionele leven" heeft verlaten. Toch "is zij gewoon heel Joods in alles wat zij denkt en doet". Soms houdt ze zich "ineens" wel aan tradities, bijvoorbeeld bij feestdagen waar ze zich "religieus gezien" niet verbonden mee voelt, maar die wel "verbondenheid verlenen aan een groter verhaal".

Sommige overlevenden kozen na de oorlog bewust voor een niet-Joodse partner en hielden hun Joodse identiteit verborgen voor hun kinderen. Dit heeft de Joodse identiteitsontwikkeling en -beleving van de tweede en derde generatie beïnvloed. De keuzes van overlevenden weerspiegelden daarbij ook een zekere ambiguïteit. Zo hield Jeannettes moeder Henny (eerste generatie, familie B) hun Joodse identiteit aanvankelijk geheim. Jeanette (tweede generatie, familie B) vertelt dat ze "niet aan godsdienst doet", omdat ze niet zo is opgevoed en dit ook niet zou willen. Als ze echter in een Joodse omgeving was opgegroeid en "grootgebracht" met dat gegeven, had ze "misschien wel het Joodse geloof willen volgen". En hoewel haar moeder "een hekel had aan alles wat met het Jodendom te maken had, ging ze toch naar die synagoge". Daar werd ze gerespecteerd en belangrijk gevonden. Jeannettes zoon, Sander (derde generatie, familie B), heeft zijn eigen zoon vernoemd naar zijn Joodse overgrootvader en heeft diens naam in het Hebreeuws laten tatoeëren. Dit voorbeeld laat zien hoe jongere generaties invulling en betekenis geven aan hun Joodse identiteit en familiegeschiedenis.

Het oorlogsverleden van de familie kan dus een onderdeel van de Joodse identiteit zijn en heeft daar in ieder geval invloed op, maar vormt niet altijd het belangrijkste aspect. Associaties met het oorlogsverleden worden wél sterker in tijden van polarisatie. Steun voor het bestaansrecht van Israël, een land dat door sommige deelnemers als 'beschermingslinie' wordt gezien en waar tevens vaak familie en vrienden wonen, komt dan aan bod en wordt in verband gebracht met de Joodse identiteit:

> Waar ik me ook begeef en wat ik ook doe, ik voel mij verbonden met Israël, het bestaat. Dat is in deze periode lastig, want wat de regering ervan maakt, wat de kolonisten ervan maken, dat vind ik (…) niet te tolereren en onjuist. Maar (…) dat de Joodse staat er is, vind ik wel fijn. Dus dat is ook deel van mijn Joods-zijn op de een of andere manier. (Samuel, tweede generatie, familie A)

Sommige deelnemers brengen in deze context ook de aanval van Hamas op 7 oktober 2023 ter sprake, die een aantal maanden voor de interviews had plaatsgevonden. Zo noemt Talia (derde generatie, familie F) dat zij zich door de spanningen in de Nederlandse samenleving in Israël veiliger en meer thuis voelt dan in Nederland, "zeker na 7 oktober". Yasha (tweede generatie, familie D) ervaart een toenadering tot de Joodse gemeenschap waarbij hij "regelmatig naar de sjoel gaat":

> Dat is nieuw, dat deed ik nooit. Ik keerde me daar altijd een beetje van af (…): hoe kan je daar zitten en dan worden er van die dingen gezegd als: 'God is fantastisch' (…) maar ik geloof dit niet, dus dat voelt dan wat hypocriet. Dat was altijd een beetje mijn houding. (Yasha, tweede generatie, familie D)

Er is sprake van een toenemende of hernieuwde verbinding met de eigen gemeenschap "na 7 oktober". Desondanks ervaren deelnemers die opgroeien zonder kennis van het Jodendom en het Hebreeuws of in een niet-joodse omgeving, een drempel om zich te verdiepen in het jodendom of om toe te treden tot een Joodse gemeente, terwijl die behoefte wel genoemd wordt. Sommigen kunnen zich buitengesloten voelen; onder meer degenen die Joods zijn via hun vader. Voor Marianne (tweede generatie, familie C) voelt dit "unfair". Ze omschrijft dit als "wel met de lasten worden opgezadeld, maar niet de troost, het thuisgevoel en onderlinge begrip mogen opzoeken".

Beleving van vrijheid en onvrijheid

Individuele vrijheid wordt als essentieel ervaren: de mogelijkheid om zelfstandig en vrij te denken en te handelen, om jezelf te uiten en echt 'jezelf te zijn'. Deze waarde wordt ook gekoppeld aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder:

> Mijn vader leerde ons dat er niks belangrijker is dan jouw vrijheid en dat we dat voor ogen moesten houden: 'Zorg dat je onafhankelijk bent.' En: 'Denk erom, je hebt een kop gekregen om die te gebruiken.' En: 'Als mensen zeggen naar links of naar rechts, vraag je jezelf af wat je er zelf van vindt.' Dat was ongeveer zijn enige belangrijkste les, maar hij had uit die oorlog overgehouden dat het ergste is als je geen vrij mens bent en daar moet je op letten. (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Jongere generaties brengen individuele vrijheid in verband met hun Joodse identiteit. Hun Joodse grootouders zijn reden om over het belang van vrijheid te vertellen, ook aan hun eigen kinderen later (Noa, derde generatie, familie C). Ze vinden het belangrijk om zichzelf als (openlijk) Joods te kunnen identificeren en niet beperkt te worden in de eigen identiteit en opvattingen. Voor Talia (derde generatie, familie F) betekent dit "om het dagelijkse leven te kunnen leven in vreugde, zonder angst en als Joods persoon". Yael (derde generatie, familie A) betrekt de eigen vrijheid ook op andere identiteiten: "Dat je kunt zijn wie je bent zonder dat daar restricties aan zitten en als je andere mensen niet expres pijn doet, met welke seksualiteit je hebt, welke ideeën je hebt, wat je opschrijft, dat je je mag uiten."

Daarnaast betekent vrijheid voor veel deelnemers niet hetzelfde als grenzeloosheid. Ook benoemen zij de spanning tussen individuele vrijheid en verantwoordelijkheid: vrijheid mag niet ten koste gaan van een ander. Deelnemers vertellen dat ze daar thuis gesprekken over hebben: "Waar stopt jouw vrijheid en begint die van een ander?" (Marianne, tweede generatie, familie C; Yasha, derde generatie, familie D).

Deelnemers ervaren onvrijheid als een gevoel van waakzaamheid, 'op je hoede zijn'. Dit wordt onder meer in verband gebracht met het oorlogsverleden van de (groot)ouder. Het idee dat "afkomst" een directe reden is om te moeten onderduiken en zichzelf te verbergen, ervaart Aliza als benauwend (derde generatie, familie E). Bij de huidige situatie rond Israël en Gaza en de spanningen die dit teweegbrengt in Nederland, ervaren deelnemers een gevoel van onvrijheid. Sommige

deelnemers voelen zich onder druk gezet om positie in te moeten nemen in het Israël-Palestina-conflict en de recente oorlog, waarbij regelmatig een beroep wordt gedaan op het oorlogsverleden van hun Joodse familie. Daarnaast zorgt angst voor antisemitisme voor verhoogde waakzaamheid. Dit beïnvloedt de vrijheidsbeleving:

> Het toenemend antisemitisme maakt me wel waakzaam. De incidenten die er zijn, de studenten op universiteiten, de protesten, het misbruik van Gaza om allerlei anti-Joodse gevoelens te ventileren; of de mensen weten dat het misbruik maken is of niet, weet ik niet, maar zo ervaar ik dat. Dat maakt dat ik heel erg oplet en op het moment dat ik mij minder veilig zou voelen, ben ik weg. (Samuel, tweede generatie, familie A)

Er lijkt een sterke samenhang te zijn tussen het oorlogsverleden van de (groot)ouder en hoe deelnemers vrijheid definiëren en ervaren. Centraal in deze definitie staat het vrij kunnen uitdragen van hun Joodse identiteit, evenals de collectieve verantwoordelijkheid om die vrijheid te beschermen. Onvrijheid wordt vaak ervaren als een voortdurende waakzaamheid, geworteld in (het trauma van) het oorlogsverleden, en wordt vooral versterkt in periodes van geopolitieke spanningen, met name in het Midden-Oosten.

Herdenken en doorgeven

De wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog, met een focus op de strijd van het gewapende verzet en de redding door geallieerden, stond aanvankelijk centraal in de Nederlandse herdenkingscultuur. Dit herdenkingsdiscours vond bij de Joodse oorlogservaringen weinig aansluiting en was ook doordrongen van gendernormen: het eenheidsverhaal werd gekenmerkt door stereotype masculiene waarden zoals heldhaftigheid, moed en vechtlust. Dit stond in schril contrast met stereotype feminiene waarden als kwetsbaarheid, afhankelijkheid en slachtofferschap die Joden hadden ervaren. Het ‘verhaal van het Joodse lijden’ kon geen bijdrage leveren aan de wederopbouw van het land. Er ontstonden drie groepen Joden die hier elk op een andere manier mee omgingen en wat leidde tot een hedendaags ‘gelaagd herdenkingspatroon’: de eerste groep, die sterk gericht was op de Nederlandse samenleving, nam deel aan de Nationale Herdenking op 4 mei; de tweede groep die daarin juist gemis ervaarde,

wilde meer en specifieke aandacht voor Joodse slachtoffers en zette eigen initiatieven op, zoals op Joodse begraafplaatsen, in synagogen en op religieuze vastendagen; en de derde groep, die zionistisch en georiënteerd op Israël was, sloot zich aan bij een vaste jaarlijkse Jom Hasjoa-herdenking.[13]

Binnen alle generaties is er een breed draagvlak voor de Dodenherdenking op 4 mei. Het formele karakter ervan met de twee minuten stilte wordt als belangrijk beschouwd, ondanks het feit dat de meeste deelnemers dagelijks worden herinnerd aan de oorlog, niet slechts één keer per jaar. Veel deelnemers kijken de herdenking op televisie. Bij Marianne (tweede generatie, familie C) werd thuis gezegd dat "mensenmassa's gevaarlijk waren" en daarom keken ze altijd de Dodenherdenking op televisie in plaats van de Dam te bezoeken. De meeste families wonen Joodse of lokale herdenkingen bij in Amsterdam, bijvoorbeeld in de Hollandsche Schouwburg en aan de Apollolaan, of in de eigen woonplaats. Talia is "bij alle herdenkingen wel geweest" en ervoer dat als "vanzelfsprekend": "Ik ben vaak bij de Hollandse Schouwburg geweest en de Auschwitz Herdenking. Ik was daar eigenlijk altijd met mijn hele familie, we gingen daar heen met z'n allen." (derde generatie, familie F). In de familie van Jeannette en Sander (familie B), bezochten zij altijd de herdenking in Bourtange, waar hun (groot-) moeder Henny een centrale plaats innam:

> Op 4 mei ga ik met mijn broer en mijn partner naar de drie graven met een witte roos, naar mijn vader, moeder en naar Lammert voor de boer die ook omgekomen is. Wij gingen altijd mee met mijn moeder met de dodenherdenking in Bourtange. Zij werd daar direct na de burgemeester naar voren gehaald om haar bloemetje te brengen. (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Hoewel naar herdenkingen gaan voor sommigen vanzelfsprekend is, gaat dat voor anderen ook gepaard met ambivalente gevoelens. Benjamin (tweede generatie, familie E) geeft aan niet "naar zo'n Joodse herdenkingstoestand" te gaan omdat het hem weinig doet: "Het lijkt haast niet over mij te gaan." Hij vindt het wel goed dat het er is, vooral voor de mensen die daar behoefte aan hebben.

[13] Wallet, "Men vrage ons niet te vergeten", 126-127, 144.

Ten slotte ervaren sommige deelnemers moeite met wat zij zien als de 'veralgemenisering' van de 4 mei-herdenking, met name wanneer daarbij de oorlog in Gaza wordt betrokken. Dit wordt door hen beschouwd als het importeren van het Israëlisch-Palestijns conflict in een nationale herdenking waarbij oorspronkelijk de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog centraal staan. Yael (derde generatie, familie A) stelt bijvoorbeeld dat het enerzijds "egocentrisch kan voelen en je je kan blindstaren op je eigen geschiedenis en hoe je zelf tot stand bent gekomen, terwijl er ook andere mensen zijn die eigen geschiedenissen met zich meedragen", anderzijds "is die oorlog [Tweede Wereldoorlog] hier ook de hele dag, dus het is ook legitiem, dat vind ik lastig".

Conclusie

Dit hoofdstuk over intergenerationele herinneringsprocessen binnen Joodse families heeft getracht te laten zien dat er meestal weinig of juist veel over het oorlogsverleden wordt gesproken. Deze gesprekken binnen families en tussen generaties verlopen vaak oppervlakkig en selectief, en bieden geen samenhangend narratief. De eerste generatie herinnert zich door verdringing of vergetelheid niet alles meer en is zich daar ook bewust van. Bij de tweede en derde generatie speelt vaak onbekende informatie een rol, wat leidt tot een zekere vereenvoudiging en fragmentatie in de vertelde verhalen. Er is geen gestructureerde navertelling, terwijl nuances soms wel aanwezig zijn door opgedane kennis uit (familie)historisch onderzoek of veranderingen in openheid, gezamenlijke kampbezoeken, herdenkingen, therapie en het bekijken van de Spielberg-interviews. Ook persoonlijke keerpunten en het ouder worden beïnvloeden veranderingen in gespreksvoering en onderlinge relaties, en daarmee de perceptie van de (groot)ouders. Bij geen van de generaties is er echter sprake van vloeiende, chronologische en gedetailleerde beschrijvingen. Sommige informatie klopt niet, of bepaalde informatie wordt repetitief verteld met door elkaar lopende verhaallijnen. Ten slotte zijn verhalen niet de enige dragers van intergenerationele overdracht. Ook non-verbaal wordt de oorlogsherinnering doorgegeven, zoals in sfeer, verborgen boodschappen, lichamelijke sporen, gedrag en levenshouding, gevoeligheid voor sterke emoties of juist een neiging tot zwijgzaamheid.[14]

[14] Doornbos en Dragojlovic, "The past should not affect the children", 1141-1161.

De herinnering aan en de doorwerking van het oorlogsverleden beïnvloeden nog steeds in belangrijke mate het leven en welzijn van Joden in Nederland. Tweede en derde generaties ervaren in toenemende mate heling en herstel, doordat zij manieren vinden om met de psychische belasting van het oorlogsverleden om te gaan. Dit doen zij bijvoorbeeld door te accepteren dat het oorlogsverleden deel uitmaakt van hun familiegeschiedenis en dat de doorwerking ervan bij hun levensverhaal hoort, door professionele hulpverlening te zoeken, zoals therapie, door zich te (her)verbinden met Joodse gemeenschappen en door hun Joodse identiteit te erkennen. Toch blijft de doorwerking van de oorlog in elke generatie voelbaar, niet zelden dagelijks en in alle lagen van het bestaan.

Er is breed draagvlak voor de Nationale Dodenherdenking en lokale Joodse herdenkingen, ook al worden veel Joden in Nederland dagelijks aan de oorlog herinnerd. Soms speelde de familiegeschiedenis zich af in dezelfde woonplaats als waar zij nu zelf ook wonen. Joodse herdenkingen in Amsterdam zijn door veel geïnterviewden wel eens bezocht of vormen een standard onderdeel van herdenkingspraktijken binnen de familie. Het formele karakter van de Dodenherdenking wordt vooral gewaardeerd vanwege de betekenis voor de bredere samenleving. Hoewel het 'institutionele' herdenken soms als geforceerd wordt ervaren, staat men trouw twee minuten stil. Een blijvende focus op de historische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog wordt eveneens breed ondersteund.

Aan individuele vrijheid en het vormen en uiten van een eigen identiteit wordt grote waarde gehecht. Het toegenomen antisemitisme en de spanningen die de Israëlische oorlog in Gaza in Nederland teweegbrengen, leiden tot een algemeen gevoel van onvrijheid en verhoogde waakzaamheid. De perspectieven op het Israëlisch regeringsbeleid zijn divers, waarbij ruimte bestaat voor kritische reflectie, terwijl (de steun voor het bestaansrecht van) de staat Israël voor een aantal deelnemers onlosmakelijk verbonden blijft met hun Joodse identiteit. De wijze waarop nieuwe generaties zich zullen verhouden tot het oorlogsverleden en de generaties die hen voorgingen, zal mede door actuele maatschappelijke ontwikkelingen en debatten een eigen karakter en betekenis krijgen.

Glans en schaduw

De intergenerationele herinnering aan verzet

Iris van Huis

Tijdens de Tweede Wereldoorlog boden talloze mensen in Nederland verzet tegen de Duitse bezetter. Sommigen hielpen onderduikers of verspreidden illegale kranten; anderen pleegden sabotage of sloten zich aan bij gewapende verzetsgroepen. Al deze vormen van verzet gingen gepaard met grote risico's. Vele verzetsmensen werden gearresteerd en gefusilleerd, en andere droegen de rest van hun leven de psychische of fysieke littekens met zich mee. Tegelijkertijd bleef de erkenning na de oorlog ongelijk verdeeld, waarbij vooral mannen in de georganiseerde illegaliteit publieke waardering kregen en mannelijke waarden als heldhaftigheid werden gewaardeerd, terwijl vrouwelijke, Joodse en andere gemarginaliseerde verzetsmensen lange tijd buiten beeld bleven. Vanaf de jaren zeventig begon bovendien het dominante beeld van Nederland als verzetsnatie te wankelen.

In de eerste decennia na de oorlog lag de nadruk sterk op heroïek en nationale eenheid. Verzetsgroepen kregen daarin een centrale plaats. De jaarlijkse herdenking van vermoorde verzetsmensen op de Waalsdorpervlakte, decennialang hét nationale herdenkingsmoment op 4 mei, werd tot 1986 op televisie uitgezonden. Pas vanaf 1988 werd de Nationale Dodenherdenking op de Dam het centrale herdenkingsmoment, met nadruk op bredere slachtoffergroepen. Verzetsorganisaties behielden daarbij een belangrijke positie, maar kwamen minder centraal te staan. Het nationale heldenverhaal kwam ondertussen steeds nadrukkelijker ter discussie te staan. Met de groeiende aandacht voor de Holocaust vanaf de jaren zeventig kwam er ook meer aandacht voor de rol van Nederlandse burgers en ambtenaren in de vervolging van Joden, en later Sinti en Roma. Een belangrijk ijkpunt in de toenemende aandacht voor collaboratie is het boek Grijs verleden (2009) van Chris van der Heijden, waarin naast aandacht voor

actieve vormen van collaboratie ook passief gedrag, zoals niets doen en wegkijken, centraal stond.[1]

Om het beeld van een wegkijkende bevolking juist weer te nuanceren, stellen sommige auteurs recentelijk een bredere definitie voor van verzet, waarin ook stakingen en hulp aan onderduikers expliciet als verzetsdaden gelden.[2] Die bredere benadering, die eerder al werd ingezet om gemarginaliseerde groepen erkenning te geven, dient nu ook om het beeld van verzet te versterken, als tegenwicht voor het narratief van collaboratie.

Herinnering is daarmee nooit neutraal of volledig individueel; ze ontstaat in dialoog en wordt gevormd binnen sociale, culturele en politieke structuren.[3] Het culturele geheugen rond verzet is dus voortdurend in strijd en in beweging. De vraag hoe en wie we herdenken blijft daarbij onderwerp van maatschappelijk debat.

Daarbij verschuift ook de betekenis van het begrip vrijheid. In de verzetsliteratuur verwijst vrijheid vaak naar bevrijding van bezetting, maar voor sommige verzetsmensen betekent het ook een streven naar sociale rechtvaardigheid, gelijkheid of onafhankelijkheid, bijvoorbeeld voor de communistische verzetsmensen, of voor Indonesische of Surinaamse verzetsmensen die verzet met antikoloniale strijd vermengden. Deze deelstudie richt zich dan ook op de vraag hoe onder de veranderende maatschappelijke aandacht herinneringen aan het verzet worden doorgegeven aan volgende generaties, en welke betekenis het begrip vrijheid daarin krijgt. Het onderzoekt hoe het oorlogsverleden blijft doorwerken in het heden, en hoe nieuwe generaties betekenis geven aan vrijheid in een veranderende maatschappelijke en politieke context.

[1] Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Atlas Contact, 2009).

[2] Mirjam Lange en Paul van Tongeren, red., *Een land in verzet: Hoe een miljoen mensen opstonden tegen de nazi's* (Uitgeverij Balans, 2025); Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)* (Aspekt, 2014).

[3] Luisa Passerini, *Memory and Utopia: The Primacy of Inter-subjectivity* (Routledge, 2017); Iris van Huis, Sigrid Kaasik-Krogerus, Tuuli Lähdesmäki, en Liliana Ellena, "Introduction: Europe, Heritage and Memory—Dissonant Encounters and Explorations," in *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, red. Tuuli Lähdesmäki, Luisa Passerini, Sigrid Kaasik-Krogerus, en Iris van Huis (Palgrave Macmillan, 2019), 1–21.

Opzet van het onderzoek en selectie van verzetsvormen en -groepen

Het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog bestond uit een veelheid aan initiatieven, voortkomend uit uiteenlopende ideologische, religieuze, sociale en persoonlijke motieven.

Communisten waren goed georganiseerd en betrokken bij stakingen, sabotageacties en het helpen van onderduikers. De rol van communistische verzetsmensen werd echter lange tijd gemarginaliseerd in herdenkingen, mede door de Koude Oorlog en binnenlandse politieke verhoudingen. De herdenking van de communistische verzetsvrouw Hannie Schaft werd bijvoorbeeld decennialang actief tegengewerkt door de overheid. Pas later kwam er opnieuw brede erkenning voor haar rol.[4]

Ook nationalistisch geïnspireerd verzet speelde een rol. Oud-militairen sloten zich aan bij organisaties, zoals de Ordedienst, terwijl in het publieke domein symbolen van de koninklijke familie werden gebruikt als vorm van protest. Religieuze overtuigingen konden leiden tot uiteenlopende keuzes. Waar streng protestantisme in sommige gevallen de aanleiding kon zijn om mee te bewegen met de bezetter, waren er ook tal van protestantse en katholieke geestelijken die juist vanuit religieuze, morele of humanitaire overtuigingen in verzet kwamen.[5] Jehova's Getuigen kwamen vanuit hun religieuze overtuiging in verzet, wat voor de nazi's des te meer aanleiding gaf voor hun vervolging.[6] Vrouwen speelden een onmisbare rol, vooral in het ondersteunen van onderduikers. Ze hielpen onderduikers aan onderdak, vervalsten persoonsbewijzen, stalen voedselbonnen en werkten als koerier voor de illegale pers. Sommigen namen ook actief deel aan het gewapend verzet.

Een andere belangrijke groep bestond uit de zogenoemde Engelandvaarders: mannen en vrouwen die een levensgevaarlijke reis naar het Verenigd Koninkrijk ondernamen, vaak met het doel zich aan te sluiten bij de geallieerden. Ook Joodse Nederlanders waren actief in het verzet. Zij sloten zich bijvoorbeeld aan bij knokploegen of hielpen

[4] Elke Weesjes, *Mama las Marx: Communistische gezinnen in naoorlogs Nederland* (Mazirel Pers, 2023).

[5] Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 5: Maart '41 – Juli '42* (Staatsuitgeverij, 1974), 474–505.

[6] Tweedewereldoorlog.nl, "Jehova's Getuigen," geraadpleegd 9 september 2025, https://www.tweedewereldoorlog.nl/kennis/themas/systematische-uitsluiting-terreur-en-genocide/politieke-gevangenen/jehovas-getuigen/.

anderen onderduiken. Toch bleef hun rol, net als die van andere gemarginaliseerde groepen, lange tijd onderbelicht.

Relatief veel studenten uit Nederlands-Indië verzetten zich in Nederland tegen de Duitse bezetter, en streefden tegelijkertijd naar de bevrijding van Indonesië van het Nederlandse koloniale bewind.[7] Een vergelijkbaar voorbeeld is Anton de Kom, Surinaams schrijver en antikoloniaal activist. Hij nam deel aan zowel het communistische als het antikoloniale verzet, en kwam uiteindelijk om in een concentratiekamp waar hij gevangen zat als straf voor zijn verzetsactiviteiten. Zijn verhaal onderstreept hoe uiteenlopend de motieven en achtergronden binnen het verzet konden zijn.

De geselecteerde families voor deze deelstudie sluiten aan bij de recentere brede definitie van verzet, die diverse verzetsvormen omvat. Deze overwegingen hebben geleid tot de selectie van de volgende families:

A. Jan Brasser (eerste generatie, familie A) werd in 1910 geboren in Uitgeest. Hij werkte als arbeider bij de Hoogovens, en was daar als communist betrokken bij het organiseren van stakingen, koerierswerk en sabotageacties. Later leidde hij de Noord-Hollandse tak van de Raad Van Verzet en was betrokken bij liquidaties.

B. Riete Sterenberg-Gompertz (eerste generatie, familie B) werd in 1919 geboren in Amsterdam, in een Joods-protestants gezin. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vervalste ze persoonsbewijzen en hielp Joodse kinderen bij het onderduiken.

C. Evie Poetiray (eerste generatie, familie C) werd in 1918 geboren op Java en was van Molukse afkomst. Na haar middelbare schooltijd vertrok ze naar Nederland, waar ze in contact kwam met activistische studenten die streefden naar een onafhankelijk Indonesië. Tijdens de Tweede Wereldoorlog fungeerde haar Christelijke studentenorganisatie als dekmantel voor Indonesische verzetsmensen. Ze verrichtte koeriersdiensten voor ondergrondse verzets-bladen en bood onderdak aan onderduikers.

[7] Herman Keppy, *Zijn jullie kerels of lafaards? De Indische en Indonesische strijd tegen de nazi's 1940'45* (Uitgeverij West, 2019). Zie ook Soetan Sjahrir, *Wissel op de toekomst: brieven van de Indonesische nationalist aan zijn Hollandse geliefde*, bezorgd door Kees Snoek (Uitgeverij van Oorschot, 2021).

D. Pierre d'Aulnis (eerste generatie, familie D) werd in 1918 geboren in Delft. Aan het begin van de oorlog vocht hij als militair tegen de Duitse bezettingsmacht. Na de capitulatie sloot hij zich aan bij het Legioen Oud Frontstrijders. In 1941 vertrok hij naar Engeland, waar hij een opleiding in inlichtingenwerk volgde. Via een dropping keerde hij terug in Nederland om vanuit de illegaliteit een grotere rol te kunnen spelen. Hij hield zich vooral bezig met het doorgeven van weersinformatie, cruciaal voor het plannen van geallieerde droppings en bombardementen.

In dit onderzoek is het begrip familie, over drie generaties heen, breder opgevat dan alleen de lijn grootouder-kind-kleinkind. Zo woonde de geïnterviewde neef en nicht van verzetsvrouw Riete Sterenberg-Gompertz, die zelf geen kinderen heeft, als pubers bij haar in huis. Zowel de neef als de nicht zijn geïnterviewd en de zoon van de nicht is geïnterviewd als vertegenwoordiger van de derde generatie.[8] Bij Jan Brasser werd zijn dochter Anja geïnterviewd als tweede generatie. Voor de derde generatie werd Nicolette geïnterviewd, de dochter van Jans stiefdochter, een oudere halfzus van Anja.

Wisselwerking tussen persoonlijke en collectieve herinneringen

Uit de interviews blijkt een sterke wisselwerking tussen persoonlijke herinneringen en de collectieve herinneringscultuur. Voor veel deelnemers is daardoor niet altijd meer duidelijk of zij hun kennis over de (groot)ouder ontlenen aan directe verhalen uit de familie, of aan boeken, documentaires of herdenkingen. Ook verandert de betekenis die aan herinneringen wordt toegekend onder invloed van publieke aandacht.

In het geval van verzetsman Jan Brasser (eerste generatie, familie A) is er uiteindelijk veel gedaan om zijn oorlogsherinneringen levend te houden. Vlak na de oorlog werd hij nog onderscheiden met de Bronzen Leeuw, maar als communist kreeg hij tijdens de Koude Oorlog weinig erkenning. Volgens zijn dochter Anja (tweede generatie, familie A) moest hij in die tijd voortdurend om zich heen kijken, omdat hij werd gevolgd door de geheime dienst. Later kwam er alsnog publieke erkenning: er verschenen boeken, er werden monumenten onthuld en in Uitgeest werd in 2007 postuum een tunnel naar hem vernoemd. Dankzij

[8] De interviews met de eerste generatie zijn afkomstig uit archieven en vonden plaats in 1985 (Jan Brasser), 2008, 2009 en 2010. De interviews met de tweede en derde generatie vonden plaats in 2025.

zijn eigen inzet én de latere publieke belangstelling zijn er binnen de familie veel herinneringen blijven circuleren. Dochter Anja werd geïnterviewd voor een boek over haar vader, dat zij vervolgens ook heeft gelezen. Kleindochter Nicolette (derde generatie, familie A) luisterde als twintiger naar cd's met interviews met Jan Brasser [9] opgenomen.[10]

Een vergelijkbare invloed van de publieke herinnering op de familiedynamiek is zichtbaar bij de familie van Evie Poetiray (familie C). Zij kwam als jonge 'gelijkgestelde' Molukse vrouw uit Nederlands-Indië naar Nederland, waar ze door Indonesische studenten bewust werd gemaakt van koloniale onderdrukking en een Indonesische identiteit.[12] Die bewustwording had ze in haar jeugd in het internaat niet meegekregen. Daar mocht ze geen Indonesisch spreken. Zelfs het woord 'aduh' ('ach' of 'au') mocht niet worden uitgesproken. Tijdens de oorlog werkte ze als koerier voor de illegale pers en verleende ze onderduikhulp. Samen met de illegale studentenorganisatie Perhimpunan Indonesia mobiliseerde zij steun voor de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië.

Pas in de afgelopen decennia is haar verhaal breder onder de aandacht gekomen, via boeken, podcasts en een theaterstuk. Kleindochter Nastasja (derde generatie, familie C) beschrijft hoe deze publieke erkenning haar perspectief op haar grootmoeder heeft veranderd. Zo was ze negentien toen in de Amsterdamse bibliotheek een portret van Poetiray werd onthuld. "Oh, huh, dit is een Big Deal", dacht ze toen. Later woonde ze een theaterstuk bij over haar oma: "Ik begon gewoon helemaal te janken, omdat ik dacht: wow, dit is mijn oma, dit is háár verhaal, dit heeft ze meegemaakt." Vervolgens begon ze actief naar documenten over haar oma te zoeken. Ook haar moeder, Sari (tweede generatie, familie C), geeft aan dat ze via boeken over haar moeder dingen ontdekte die tot nadenken stemden. Op basis van gevonden notities gaven moeder en dochter op 4 mei 2024 een lezing in de Markthallen in Amsterdam — dezelfde plek waar Evie Poetiray in 1946 had opgeroepen het zelfbeschikkingsrecht van Indonesiërs te erkennen. De herinnering werd daarmee niet alleen geactiveerd, maar kreeg ook een nieuwe publieke dimensie.

[9] Filip Bloem, *De onvermoeibare Brasser: Dertien plaatsen uit een strijdbaar leven* (Uitgeverij Noord-Holland, 2023); Otto Kraan, *Witte Ko: Herinneringen uit het gewapend verzet* (Pegasus, 1982).

[10] Gelijkgesteld betekende dat men juridisch dezelfde rechten kreeg als Europeanen. Dit betekende echter niet dat men sociaal als gelijke werd gezien en behandeld.

De werking van collectieve herinnering beïnvloedt ook hoe wordt omgegaan met wat wordt vergeten. Zo grijpen deelnemers regelmatig terug op boeken of reportages wanneer zij zich tijdens het interview iets niet precies herinneren. Fleur (tweede generatie, familie D), de dochter van Engelandvaarder Pierre d'Aulnis, merkt bijvoorbeeld op: "Hij is denk ik uiteindelijk in het najaar van '43 [gedropt], maar daar moet ik ook weer de datum voor opzoeken." De publieke documentatie fungeert hier als verlengstuk van het familiegeheugen.

Voor Riete Sterenberg-Gompertz, een Joodse verzetsvrouw die onderduikers hielp en persoonsbewijzen vervalste, is de minste publieke aandacht geweest vergeleken met de drie andere families. Hoewel zij zelf actief deelnam aan herdenkingen en gastlessen gaf op scholen, vonden haar neef en nicht de oorlog te beladen om over te praten. Die beladenheid betrof in hun beleving vooral haar Joodse identiteit en de vervolging die daarmee samenhing, maar leidde tot een algemeen stilzwijgen over haar oorlogsverleden, inclusief haar verzetsdaden. Toch verwijzen ook zij naar een regionale reportage over haar oorlogservaringen, bijvoorbeeld als ze zich afvragen of Riete destijds onder een schuilnaam werkte. "Ik weet het niet meer," zegt Bert (tweede generatie, familie D), "dan moet ik even kijken. Staat er ergens in het begin. Dan zie je dat persoonsbewijs van Riete."

Welke herinneringen blijven, welke verdwijnen?

Hoewel in vrijwel alle onderzochte families uiteindelijk enige publieke aandacht is gekomen voor het verzetsverleden, beklijven sommige herinneringen sterker dan andere. Wat blijft, is vaak het benoemen van de soort verzetsdaad — koerierswerk, het vervalsen van persoonsbewijzen, het doorspelen van informatie aan de geallieerden — aangevuld met enkele opvallende anekdotes. Veel context verdwijnt echter, zoals het bredere verzetsnetwerk waarbinnen het familielid opereerde.

Bij zowel Anja als Nicolette, dochter en kleindochter van Jan Brasser (familie A), blijft vooral de overval op de gevangenis aan de Weteringschans in herinnering. Deze overval was bedoeld om verzetsmensen te bevrijden. Brasser werd beschoten, maar overleefde doordat een kogel afketste op een dubbeltje in zijn portemonnee. Nicolette (derde generatie, familie A) herinnert zich het verhaal mede door een tentoonstelling in de jaren zeventig, waar dat dubbeltje werd tentoongesteld, en ook kwijt raakte. Anja (tweede generatie, familie A)

vult aan dat verzetsleider Gerrit van der Veen wél werd geraakt, en dat het uiteindelijk niet lukte de gevangenen te bevrijden.

Een andere anekdote die hen bijblijft is die over de NSB-burgemeester die door Jan Brasser en zijn verzetskameraad Jan Bonekamp werd opgerold in een tapijt op het gemeentehuis van Wormerveer. Zij waren daar voor een gemaskerde overval op het bevolkingsregister, waarin stond geregistreerd wie er Joods was, maar ze werden onverwachts geconfronteerd met de burgermeester. Volgens Anja hadden ze "een prop in zijn mond" gestopt om zijn geschreeuw te dempen: "Als kind onthoud je dat soort dingen." Nicolette (derde generatie, familie A) herhaalt vrijwel letterlijk dezelfde herinnering, inclusief de prop: "Ja, dat zie je voor je als kind."

Fleur en Niels, dochter en kleinzoon van Engelandvaarder Pierre d'Aulnis (familie D), herinneren zich vooral diens rol in het doorgeven van weerberichten aan de Engelsen, cruciale informatie voor droppings en bombardementen. Het bombardement op Huize Kleykamp in Den Haag, waar het bevolkingsregister was ondergebracht, springt eruit. Volgens hen was het hun (groot)vader die had geadviseerd op zondag te bombarderen om burgerslachtoffers te beperken. Dat advies werd niet opgevolgd. Fleur (tweede generatie, familie D) vertelt dat haar vader daar moeite mee had; Niels (derde generatie, familie D) stelt nuchter dat "er doden vallen in een oorlog." Beiden kennen het verhaal vooral uit een aflevering van Andere Tijden, waarin Pierre zelf aan het woord komt.[11]

Sari en Nastasja, dochter en kleindochter van Evie Poetiray (familie C), herinneren zich vooral een verzetsdaad waarbij Poetiray papieren moest vervoeren per trein. Ze plaatste haar koffer in het bagagerek en ging zelf elders zitten, een strategie die mede werkte omdat men, volgens Evie Poetiray zelf, van een tengere Molukse vrouw geen verzetsactiviteiten verwachtte.

De familie van Riete Sterenberg-Gompertz (familie B) herinnert zich dat zij persoonsbewijzen vervalste en gevangen zat in de Hollandsche Schouwburg, Westerbork en Theresienstadt. Verdere details verdwijnen grotendeels. Riete zelf vertelt in een interview uit 2008 over het rekruteren van medestudenten voor vervalsingswerk, over het overbrengen van een Joods kind naar een onderduikadres terwijl ze zelf al meerdere keer was opgepakt — uiteindelijk 22 keer — , en over de techniek van vervalsen:

[11] *Andere Tijden*, 30, "Kleykamp," uitgezonden 23 oktober 2008, bij NTR en VPRO.

> Eerst moest je dat natuurlijk leren op oude stukjes persoonsbewijzen, eerst moest je dat wegkrabben en dan weer proberen glad te maken, en dan moest je er weer overheen tikken. Ik kon het op het laatst zo goed dat ik op het laatst moest opzoeken of ik het al gedaan had. (Riete Sterenberg-Gompertz, eerste generatie, familie B)

Ze werd er steeds bedrevener in en deed dit werk in de winter van '42-'43, toen ze zelf ondergedoken zat, "soms nachten door".

In dit geval lijkt het zwijgen zowel het gevolg van publieke vergetelheid, als van de beladenheid van de eigen familiegeschiedenis, waarin de vervolging van Joden de herinnering aan verzetsdaden heeft verdrongen.

Opvallend is dat zelfs binnen de familie van Jan Brasser (familie A), waar het verzetsverleden uitvoerig is gedocumenteerd, bepaalde herinneringen verdwijnen. Zo worden Jo Leeuwerink, de echtgenote van Jan Brasser, en stiefdochter Jannie, de moeder van Nicolette (derde generatie, familie A), nauwelijks als verzetsmensen genoemd, ondanks hun betrokkenheid. In Jo's wolwinkel werden verzetsplannen besproken; Jan Brasser noemde haar zijn "medestrijdster".[12] Toch wordt ze door dochter Anja (tweede generatie, familie A) vooral gepresenteerd als slachtoffer van zijn verzetsdrang. Ook Nicolette noemt haar eigen moeder Jannie niet, hoewel zij als kind koeriersdiensten verrichtte. De omvang van Brassers eigen verzetsactiviteiten, zoals besproken in Filip Bloems boek De onvermoeibare Brasser, lijkt het zicht op de bijdrage van anderen binnen het gezin te overschaduwen. Het weerspiegelt bovendien een bredere maatschappelijke structuur waarin vrouwelijke verzetsdaden minder aandacht en waardering krijgen.

Iets soortgelijks geldt echter ook voor de echtgenoot van Evie Poetiray. Deze vader en grootvader van Sari en Nastasja deed eveneens verzetswerk, maar er zijn vooral vraagtekens over hem in het familiegeheugen, mede door het gebrek aan publieke erkenning voor zijn werk. Dit laat zien dat naast gender, ook het leven in de schaduw van een held(in) meespeelt.

Daartegenover staan Fleur en Niels (familie C), die wél enige aandacht besteden aan de rol van hun (groot)moeder, vooral door daar zelf vragen over te stellen. Pierre d'Aulnis zelf noemde die rol niet in het interview. Beiden vertellen over een scène waarin hun moeder een Duitse soldaat afleidt door baby Fleur aan de borst te leggen, zodat haar man kan ontsnappen via het dak. In Fleurs versie (tweede

[12] Bloem, *De onvermoeibare Brasser*, 66.

generatie, familie C) komt het idee van haar moeder; in Niels' versie (derde generatie, familie C) is het een ingeving van grootvader. Ook hier speelt gender mogelijk mee in hoe de rollen van (groot)vader en (groot)moeder worden herinnerd.

Tot slot is er een opvallende verschuiving zichtbaar in de beeldvorming rond Pierre d'Aulnis. Waar hij zelf zijn verzetswerk presenteerde als deel van een bredere samenwerking, plaatsen tweede en derde generatie hem steeds centraler als held. In zijn eigen interview ging bijvoorbeeld veel aandacht uit naar de hulp van een Franse verzetsvrouw, mevrouw Desgain (waarschijnlijk een schuilnaam), die hem, samen met een vriend en een Joodse moeder met kind, via België en Frankrijk naar Spanje wist te loodsen. Ze gebruikte vervalste papieren, kende veilige adressen, en smokkelde hen de grens over door 's ochtends op te gaan in een groep arbeiders. Bij latere generaties vervaagt deze context van het verhaal.

Over het algemeen beklijven vooral verhalen die passen binnen een heldhaftig, mannelijk verzetsbeeld, met spectaculaire daden en duidelijk persoonlijk risico. Meer ondersteunende vormen van verzet, vaak uitgevoerd door vrouwen, verdwijnen sneller uit het familiegeheugen, al tonen sommige respondenten juist belangstelling voor de rol van vrouwelijke of minder zichtbare familieleden. Gender speelt op deze manier een rol in welke herinneringen worden doorgegeven en welke vergeten raken. Naarmate de details over bredere verzetsnetwerken wegvallen en de individuele verzetsheld centraler komt te staan, wordt dit effect sterker en de aandacht voor vrouwen in het netwerk minder, ondanks de recente groeiende maatschappelijke aandacht voor vrouwelijke verzetsdaden.

Drijfveren voor verzet

De motivatie om in verzet te komen wordt door de eerste generatie anders verwoord dan hoe deze motivatie door latere generaties wordt geïnterpreteerd. Tegelijk keren ook enkele rode draden terug, zoals het gevoel van verantwoordelijkheid, morele overtuiging en de strijd tegen onrecht.

Pierre d'Aulnis (eerste generatie, familie D) benoemt in zijn eigen interview dat zijn gevoel van verantwoordelijkheid mede voortkwam uit zijn adellijke achtergrond: hij had het idee dat Nederland "van hem" was, een land waarover hij moest waken. Daarnaast zat hij vol adrenaline, omdat hij vlak voor zijn verzetsactiviteiten vijf dagen als militair tegen de Duitsers had gevochten. Hij gaf bovendien ruiterlijk

toe dat hij het avontuurlijke werk "enig" vond. Dezelfde aristocratische verantwoordelijkheid komt terug bij zijn dochter Fleur, die het verwoordt als "noblesse oblige". Kleinzoon Niels herhaalt dit gevoel van verplichting, waarbij juist de morele plicht centraal staat; het avontuur raakt op de achtergrond.

Voor Jan Brasser en Evie Poetiray (familie A en C) was de strijd tegen het fascisme de belangrijkste drijfveer. Jan Brasser verzette zich al in de jaren dertig openlijk tegen de NSB en raakte via de communistische partij betrokken bij het verzet. Evie Poetiray verzette zich niet alleen tegen het fascisme, maar zette zich ook in vóór de onafhankelijkheid van Indonesië, twee motieven die in haar leven en verzetswerk met elkaar vervlochten raakten. Haar dochter Sari en kleindochter Nastasja noemen het opvallend en bewonderenswaardig dat zij de kant van het verzet koos, terwijl zij ook had kunnen meegaan in de anti-Nederlandse gevoelens onder sommige Indonesische studenten. Het feit dat zij desondanks de Duitse bezetter als vijand bleef zien, interpreteren zij als een moreel standpunt dat hen inspireert.

Riete Sterenberg-Gompertz vatte haar motivatie kernachtig samen: "Je had het gevoel… je móést iets doen." Ze kende studenten die al actief waren en zocht actief naar manieren om bij te dragen. Ze noemt haar Joodse achtergrond niet als motivatie, maar het ligt voor de hand dat haar eigen kwetsbaarheid en die van anderen meespeelde in haar keuze om zich in te zetten voor Joodse onderduikers. De tweede en derde generatie binnen deze familie benoemen geen enkele motivatie. De oorlog was voor hen zo beladen dat er niet over werd gesproken, vooral vanwege de herinnering aan de Jodenvervolging. Hierdoor werden gesprekken over haar drijfveren ook vermeden. Kleinzoon Sander (derde generatie, familie B) benadrukt vooral dat Riete een behulpzaam en zorgzaam karakter had, een eigenschap die haar verzetsdaden verklaren vanuit een persoonlijk moreel kompas.

De glans en schaduwkant van heldendom

De doorwerking van het oorlogsverleden op psyche en identiteit verschilt sterk tussen én binnen families, variërend van een bron van trots en inspiratie tot een oorzaak van gewetensnood, trauma en identiteitstwijfel in volgende generaties.

Voor Evie Poetiray (eerste generatie, familie C) betekende de oorlogstijd een periode van kracht en zingeving. Ze omschreef het zelfs als "de mooiste tijd" van haar leven: een periode van strijd, verbondenheid en de hoop op

een vrij Indonesië. Na de oorlog hield ze een toespraak die breed werd opgepikt in de media, waarin ze haar idealen uitsprak. Hoewel de formele bevrijding van zowel Nederland als Indonesië een droomverwezenlijking leek, bleek de realiteit na de oorlog enigszins teleurstellend. Haar politieke betrokkenheid doofde, en haar rol in het naoorlogse Indonesië kreeg niet de vorm waarop ze had gehoopt. Kleindochter Nastasja (derde generatie, familie C) merkt op dat er binnen de Indonesische familie verschillende verhalen bestaan over Poetirays politieke betrokkenheid na de oorlog en dat ze die verder zou willen onderzoeken.

Voor Nastasja zelf heeft de publieke erkenning van haar grootmoeder, met name de onthulling van haar portret in een Amsterdamse bibliotheek, een diepgaand effect gehad op haar eigen gevoel van verbondenheid met Nederland. Als dochter van een diplomaat groeide ze grotendeels in het buitenland op en miste ze lang een duidelijk gevoel van thuishoren. De zichtbare erkenning van Evie Poetiray bracht daarin verandering:

> Als iemand die is opgegroeid in het buitenland (...) telkens op zoek naar mijn plekje hier in Nederland, deed het gewoon iets met me, van: wow, dit is mijn oma, maar ook: o ja, ik ben deel van deze stad, ik ben deel van het verhaal, dat vond ik ook heel, ja ik weet niet,het bracht iets in beweging. (Nastasja, derde generatie, familie C)

Het verzetswerk van haar grootmoeder, zowel tegen fascisme als kolonialisme, is voor Nastasja inmiddels een belangrijke inspiratiebron in haar eigen maatschappijkritische onderzoek in Indonesië. Ze ziet het als iets dat "in haar bloedlijn" zit en dat ze wil voortzetten.

Ook dochter Sari (tweede generatie, familie C) ervaart een doorwerking van haar moeders strijdbaarheid. Opgegroeid in Indonesië stond zij aanvankelijk achter het regime van Suharto, uit weerstand tegen het "anti-Westerse beleid" van Soekarno, waar haar moeder juist wél achter stond. Pas later realiseerde ze zich dat Suharto "een boef eerste klas" was, een ontwikkeling die aantoont hoe ideologische nalatenschap zich in volgende generaties op nieuwe manieren uitkristalliseert.

In de familie van Engelandvaarder Pierre d'Aulnis (familie D) zijn zowel positieve als negatieve doorwerkingen zichtbaar. Kleinzoon Niels benoemt het verschil met vrienden wier grootouders aan de 'foute kant' stonden:

> Nou, ik heb ook vrienden en vriendinnen die grootouders hadden aan de foute kant. En je ziet precies het verschil. Er ontstaat een familietrauma, óf je krijgt het gevoel van onoverwinnelijkheid en trots. (Niels, derde generatie, familie D)

Voor hem werkt het familieverhaal als een moreel kompas en vormt het een bron van maatschappelijke betrokkenheid. Toch ziet hij ook hoe andere familieleden, zoals zijn ooms en tantes, juist worstelden met de erfenis van de heldenstatus: "De rest van de kinderen waren heel erg zoekende. Het is denk ik ook moeilijk om jezelf te profileren als je onder de schaduw van een verzetsheld opgroeit, kan ik me voorstellen. Wie ben ik dan nog, weet je wel."

Een soortgelijke spanning is zichtbaar in de familie van Jan Brasser (familie A). Dochter Anja (tweede generatie, familie A) groeide op met de heldenstatus van haar vader én het stigma van zijn communistische overtuiging. Thuis draaide alles om zijn verhaal, op school werd ze buitengesloten omdat ze uit een communistisch nest kwam. Ze heeft moeten leren haar eigen leven te leiden zonder zichzelf weg te cijferen.

In de derde generatie is die zwaarte minder voelbaar. In het interview met kleindochter Nicolette (derde generatie, familie A) wordt Jan Brasser simpelweg gepresenteerd als een verzetsheld, waarbij zijn communistische idealen en morele dilemma's meer naar de achtergrond verdwijnen. Dat verschil ziet Nicolette als gevolg van het feit dat haar moeder, de stiefdochter van Brasser, ouder was, waardoor ze als kind minder met hem geconfronteerd is geweest en emotioneel meer afstand kon houden.

Bij Riete Sterenberg-Gompertz (eerste generatie, familie B) lijkt het contrast tussen haar eigen ervaring en de beleving van latere generaties het grootst. Zelf zegt ze geen last te hebben gehad van de oorlog, ondanks haar arrestaties, onderduikervaringen en de internering in Westerbork en Theresienstadt. Ze schrijft dat toe aan haar karakter: "Ik ben van nature geen verdringer." Mogelijk speelde het feit dat haar directe familieleden de oorlog overleefden, op haar vader na, die al eerder aan ziekte overleed, daarbij ook een rol. Volgens haar nicht en neef Jeanine en Bert (tweede generatie, familie B) vertoonde ze echter na de oorlog gedrag dat zij beschrijven als "overdreven behulpzaam". Mensen maakten daar soms misbruik van.

Doordat er weinig over de oorlog gesproken werd, kwamen de elementen die wél bekend waren nadrukkelijker naar voren, zoals de Jodenvervolging en kampervaringen. Jeanine en Sander (tweede

en derde generatie, familie B) bezochten beiden Theresienstadt, het voormalige kamp waar Riete met haar moeder verbleef en waar ze ternauwernood vlektyfus overleefde. Voor Jeanine leidde dit tot een zoektocht naar haar Joodse identiteit: ze verbleef enige tijd op een kibboets in Israël. Sander gaf zijn kinderen Hebreeuwse namen; niet uit religieuze overtuiging, maar om iets van die identiteit te behouden: "Ik vond het wel belangrijk om dat dan door te geven."

Niet elk verzet telt even zwaar: hiërarchieën in herinnering

Het maatschappelijke debat over de beperkte omvang van het Nederlandse verzet in verhouding tot collaboratie en wegkijken, zoals benoemd in de inleiding, komt nauwelijks ter sprake in de interviews. Alleen Pierre d'Aulnis (eerste generatie, familie D) gaat in op deze kwestie. Hij stelt dat het vaak aangehaalde getal van circa dertigduizend verzetsmensen, evenveel als het aantal Nederlanders dat zich aansloot bij de Waffen-SS, geen recht doet aan de bereidwilligheid tot steun die hij tijdens zijn werkzaamheden ervoer. Volgens hem waren er, naast actieve verzetsleden, veel mensen die bereid waren te helpen wanneer ze het doel van een actie begrepen: "Ik heb altijd assistentie kunnen vinden bij mensen, als ik ze kon uitleggen wat het doel was in het verzet."

Daarnaast blijkt de oude, smallere definitie van verzet doorgegeven te worden. Uit de gesprekken blijkt dat er nog steeds een onderliggende hiërarchie voelbaar is tussen verschillende verzetsdaden. Fysieke inspanning en direct gevaar lijken een hogere status toegekend te krijgen. Riete Sterenberg-Gompertz (eerste generatie, familie B) maakt in haar eigen herinnering onderscheid tussen de verschillende bijdragen binnen haar familie. Wanneer haar gevraagd wordt naar de rol van haar zus, de moeder van Jeanine en Bert, geeft ze aan dat deze "ook wel eens een onderduiker" had, maar zich niet bezighield met het "fietswerk":

> Die deed niet zoveel, eerst deden we samen…in die tussentijd is ze getrouwd en toen, nou ja, die hadden ook wel eens een onderduiker, dus ze deed wel wat, maar ik zat meer in het fietswerk, van de een naar de ander (lacht), en rondbrengen enzo. (Riete Sterenberg-Gompertz, eerste generatie, familie B)

Jeanine en Bert (tweede generatie, familie B) lijken die impliciete hiërarchie ook te hanteren, en maken in hun eigen interviews helemaal geen melding van het verbergen van onderduikers door hun ouders.

Het is vergelijkbaar met het niet noemen van de verzetsdaden van Jo en Jannie door Anja en Nicolette (tweede en derde generatie, familie A).

Tegelijkertijd wordt duidelijk dat verzetsmensen publieke erkenning of heldenverering niet altijd op prijs stelden. Ondanks zijn vele publieke optredens en betrokkenheid bij herinneringsorganisaties, vermeed Jan Brasser (eerste generatie, familie A) ereplaatsen bij herdenkingen en zat hij liever tussen het publiek. Die bescheidenheid doet denken aan het bescheiden heldenethos onder veteranen, het idee dat bescheidenheid siert en er in zekere zin bij hoort, en daarmee paradoxaal genoeg onderdeel van de heldenstatus wordt.[13] Fleur (tweede generatie, familie D) vertelt hoe haar vader, Pierre d'Aulnis, het verzet als vanzelfsprekend beschouwde. Hij sprak er wel over, maar relativeerde zijn daden nadrukkelijk. Zo weigerde hij aanvankelijk dat er een boek over hem geschreven werd, met de opmerking: "Ik wil niet nog een padvindersverhaal over de oorlog." Toch had hij ook kritiek op de aard van het Nederlandse verzet, dat hij als amateuristisch beschouwde. Dat was een van de redenen waarom hij zich bij de Britse geheime dienst liet opleiden.

Al met al blijkt dat oude hiërarchieën in de waardering van verzetsdaden nog steeds doorwerken, ondanks het hedendaagse bredere verzetsbegrip. Hulp aan onderduikers of ondersteunende rollen, vaak vervuld door vrouwen, worden in de herinnering minder prominent benoemd en in latere generaties zelfs weggelaten. Dit laat zien hoe dominante opvattingen over 'echt' verzet niet alleen het verleden vormgeven, maar ook invloed uitoefenen op hoe verzetsverhalen binnen families worden doorgegeven en herdacht. In dat licht speelde ook afkomst een rol: verzetsverhalen van mensen uit Nederlands-Indië en Suriname, die verder afstonden van het centrum van macht, werden minder gemakkelijk onderdeel van het dominante herinneringskader en raakten daardoor ook binnen families op de achtergrond, zoals in eerste instantie in de familie van Evie Poetiray.

Vrijheid en engagement

In de reflecties van de tweede en derde generatie krijgt het begrip vrijheid een actuele invulling, vaak gekoppeld aan maatschappelijke thema's in binnen- en buitenland. Voor Sari (tweede generatie, familie C) betekent vrijheid vooral "vrijheid van meningsuiting", terwijl Fleur (tweede generatie, familie D) de nadruk legt op het belang van "niet gecontroleerd

[13] Zie hoofdstuk 4 in dit boek.

worden". Jeanine (tweede generatie, familie B) verwoordt het als "leven en laten leven" en uit haar zorgen over de huidige geopolitieke situatie; ze vreest dat er een Derde Wereldoorlog op de loer ligt.

Anja (tweede generatie, familie A) koppelt vrijheid vooral aan haar persoonlijke ontwikkeling. Het was voor haar bevrijdend om een eigen pad te kiezen buiten de kaders van haar vaders heldenstatus en het communistische gedachtegoed waarin zij is opgegroeid. Ze beschrijft dat ze zich lang bekneld voelde door de verplichting loyaal te blijven aan haar ouders, de CPN en "het overweldigende verhaal van de Tweede Wereldoorlog". Het opgaan van de CPN in fusiepartij GroenLinks markeerde voor haar het moment om haar lidmaatschap op te zeggen. Tegenwoordig ervaart zij vrijheid vooral in het maken van haar eigen keuzes. Het engagement zet ze door, maar op haar eigen manier. Ze is betrokken bij een stichting voor weeskinderen in Nepal en ondersteunt asielzoekers in Amsterdam Zuidoost. Als maatschappelijk actieve burger voelt ook zij de dreiging van afnemende vrijheid in het huidige geopolitieke klimaat.

In de derde generatie komt de koppeling tussen vrijheid en actuele politieke situaties nog sterker naar voren. Voor Sander (derde generatie, familie B) betekent vrijheid "je eigen keuzes kunnen maken" en "gaan en staan waar je wilt". Hij plaatst dat direct naast beelden van onvrijheid in Gaza:

> Het eerste beeld dat bij mij opkomt zijn de vluchtelingen in Gaza die van Noord naar Zuid, en van Zuid naar Noord [vluchten], met hun hele hebben en houwen zeg maar, dus dat je niet je eigen keuze kunt maken (...) dat mensen nederzettingen plaatsen op waar jij dacht te wonen, dat associeer ik ook met hoe het hier moet zijn geweest. Dat andere mensen in jouw huis gaan wonen. (Sander, derde generatie, familie B)

Jeanine (tweede generatie, familie B), de moeder van Sander, uit daarnaast haar zorgen over antisemitisme aan universiteiten. Ze vraagt zich af waarom Joodse studenten verantwoordelijk worden gehouden voor het geweld in Gaza: "Laat elkaar met rust (...) Alsof die Joodse studenten kunnen helpen wat er daar in Gaza gebeurt."

Ook Nicolette (derde generatie, familie A) benoemt de situatie in Gaza, en legt het accent op de rol van hoop. Ze zegt: "Ik hoop dat (...) de Palestijnen meer vrijheid in hun hoofd hebben dan een aantal van

die Israëlische regeringsmensen nu, omdat ze opgesloten zitten in hun hoofd." Voor haar is hoop een noodzakelijke voorwaarde voor volhouden en overleven. Ze ziet hierin ook een parallel met haar grootvader: "Dat is denk ik ook waarom mijn opa uiteindelijk toch is door blijven gaan. En uitgeput was toen uiteindelijk de vrijheid [kwam]... want dan kan je het loslaten."

Ook Niels (derde generatie, familie D) koppelt vrijheid aan actuele dreigingen, met name in de Verenigde Staten. Hij ziet de inperking van persvrijheid en de aantasting van de rechtsstaat als een directe bedreiging van democratische waarden. Geïnspireerd door zijn grootvader benadrukt hij het belang van "morele fitheid", die je volgens hem ontwikkelt door zo nu en dan een onzinnige regel te doorbreken. Hij noemt voorbeelden van ludieke acties, zoals kussengevechten op de Dam, of het digitaal in kaart brengen van scanauto's die parkeercontroles uitvoeren, zodat burgers kunnen zien waar die zich bevinden. Tegelijkertijd zoekt hij ook naar concrete manieren om iets te doen. Zo reed hij naar de grens van Oekraïne om vluchtelingen op te halen en werkte hij mee aan een online tentoonstelling over de hongersnood in Gaza.

Voor Nastasja (derde generatie, familie C) staat vrijheid gelijk aan "veiligheid om te zijn wie je bent". Ze koppelt onvrijheid aan discriminatie en racisme, en benadrukt dat vrijheid een voortdurende inspanning vereist.

Ondanks hun maatschappelijke betrokkenheid reageren veel respondenten op de vraag "Wat zou jij doen?" met terughoudendheid. Ze benadrukken dat ze waarschijnlijk niet zo dapper zouden zijn, of dat dat pas in het moment zelf zou blijken. Het lijkt erop dat ze hun eigen potentiële inzet als klein inschatten in het licht van de grote verzetsdaden van grootvader of grootmoeder. Mogelijk speelt hier ook een blijvende bescheidenheid rond heldendom mee, een houding die tot in de derde generatie doorwerkt.

Conclusie

Wat families zich herinneren van het verzet blijkt sterk afhankelijk van de context: publieke aandacht en familiegesprekken bepalen mede wat beklijft. In families waar weinig werd gedeeld of waar één heldhaftig figuur centraal stond, raakten andere verzetsverhalen ondergesneeuwd of verdwenen zelfs helemaal. Persoonlijke herinneringen en maatschappelijke narratieven zijn dus met elkaar verweven.

Hoewel er tegenwoordig bredere opvattingen over wat verzet behelst in omloop zijn, blijven sommige vormen, zoals gewapend verzet of inlichtingenwerk, hoger gewaardeerd dan bijvoorbeeld onderduikhulp of koerierswerk. Deze hiërarchie beïnvloedt wat wordt herinnerd en doorgegeven, en draagt bij aan de onderbelichting van verzetswerk door vrouwen. Ook krijgen thema's als wegkijken, verraad en collaboratie opvallend weinig aandacht in de interviews.

Toch blijkt het verzetsverleden voor veel geïnterviewden, vooral in de derde generatie, van blijvende betekenis. Het fungeert als bron van trots, maar ook als moreel ijkpunt of inspiratie voor maatschappelijke betrokkenheid. In de tweede generatie kan het gewicht van heldendom in een familie verstikkend werken, vooral wanneer familieleden zich onzichtbaar of ondergeschikt voelen. In de derde generatie is dat effect minder sterk.

Belangrijk is dat toekomstige herinneringspraktijken ruimte blijven geven aan deze complexiteit. Dat vraagt om aandacht voor zowel heldenverhalen als minder zichtbare vormen van verzet, én voor morele twijfel en mislukkingen. Een inclusief en gelaagd verhaal doet recht aan de diversiteit van het verzet, en aan de manier waarop het vandaag doorwerkt in levens en keuzes. Het verzet is daarmee niet alleen een historisch gegeven, maar ook een bron van reflectie op vrijheid, verantwoordelijkheid en solidariteit in het heden.

Tot slot vraagt de samenstelling van de onderzochte groep om reflectie. De meeste geïnterviewde families ontstonden na de oorlog, al was in enkele gevallen tijdens de oorlog al sprake van een gezinssituatie. Daarmee blijven andere perspectieven onderbelicht: gezinnen van verzetsleden die de oorlog niet overleefden, of waarin er grote risico's zijn genomen ten koste van het gezinsleven. Het gaat bovendien vooral om verhalen met publieke erkenning. Verhalen die nooit publieke aandacht kregen werken waarschijnlijk meer non-verbaal door, als een soort haunting,[14] helemaal als er ook binnen het gezin veel onbesproken blijft — dat was al enigszins zichtbaar in de familie van Riete Sterenberg-Gompertz. Ook speelt zelfselectie mogelijk een rol: wie positieve ervaringen heeft, deelt die waarschijnlijk eerder. Negatieve effecten komen zo minder naar voren.

[14] Julia Rosa Doornbos en Ana Dragojlovic, "'The Past Should Not Affect the Children': Intergenerational Hauntings in the Homes of Indo-European Families," *Gender, Place & Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141–1161. Zie ook hoofdstuk 2 en 3 in dit boek.

Patronen van intergenerationele doorwerking

Sophie van den Bergh, Iris van Huis en Matthijs Kuipers

Als het al mogelijk is om een overkoepelende conclusie te trekken op basis van alle deelstudies binnen dit onderzoek, dan moet het zijn dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zeker niet uitgedoofd is bij wat we de 'derde generatie' noemen. Ook voor deze kleinkinderen van de ooggetuigen van de oorlog is de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog een wezenlijke. Maar daar komen direct een aantal mitsen, maren en kanttekeningen achteraan. Er is niet zoiets als het een-op-een doorgeven van oorspronkelijke herinneringen, en het is ook geen lineair proces waarin we beginnen met een 'pure', oorspronkelijke herinnering, die vervolgens bij elke nieuwe generatie terugkomt in een steeds simpelere vorm, tot zij ooit, ergens, uitgedoofd is. De 'oorlogsherinneringen' van de derde generatie zijn niet het residu van de oorspronkelijke herinneringen van degenen die het hebben meegemaakt, maar ontstaan vanuit verschillende bronnen. Familiedynamieken, de maatschappelijke omgang met het onderwerp, persoonlijke voorkeuren en interesses en actuele ontwikkelingen spelen allemaal een rol.[1]

De vijf filters van het intergenerationele doorgeefluik

Hoewel je de intergenerationele overdracht van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog dus niet in zijn geheel kunt zien als een lineair, gefilterd proces, is het wel zo dat zo'n proces er een onderdeel van uitmaakt. Als we kijken naar de manier waarop herinneringen van generatie op generatie worden doorgeven in de verschillende deelstudies, valt op dat er zonder uitzondering sprake is van een

[1] Julia Rosa Doornbos en Ana Dragojlovic, "'The past should not affect the children': Intergenerational Hauntings in the Homes of Indo-European Families," *Gender, Place & Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141–1161. Zie ook hoofdstuk 2 en 3 in dit boek.

filter. Herinneringen verliezen aan kleur en detail bij elke overdracht. Dat is op zichzelf geen verrassende conclusie, maar deze observatie dwingt ons wel tot nadere bestudering; want wanneer en in welke vorm komt informatieverlies voor? Er zijn in veel gevallen makkelijk aanwijsbare, contextgebonden redenen waarom bepaalde details uit de verhalen en herinneringen in kwestie weggelaten worden of verloren gaan — overigens vaak onbewust. Hieronder identificeren we de vijf meest voorkomende redenen die verklaren waarom bepaalde gaten in de oorlogsherinnering geslagen zijn. Je zou deze verschillende herinneringspatronen en -mechanismen kunnen zien als de werkzame 'vijf herinneringsfilters' in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

De eerste en meest voorkomende reden voor het wegvallen van details is te vinden in de mate waarin die details bijdragen aan de vorming van een bepaald verhaal en aan een sterke emotionele lading. Dragen details hier niet aan bij, dan worden ze weggelaten en komen ze niet bij de tweede en derde generatie terecht. Zo geeft een van de kleinkinderen in de dwangarbeidstudie aan dat ze weet dat haar grootvader "gedeporteerd" is geweest (de kern van het narratief), en dat dit "vreselijk" was (de overheersende emotionele lading), maar weet ze niet in welke plaats haar grootvader opgepakt is (een voor het verdere verhaal onbelangrijk detail). Op die manier verdwijnen de basale feiten over tijd en plaats uit een verhaal, maar worden zaken als de ontmenselijkende omstandigheden met een aantal rake woorden onderstreept en wel doorgegeven.[2] In de deelstudie naar families met een verleden in (koloniaal) Indonesië is dit effect, mogelijk vanwege de langere tijdspanne waarin er sprake was van een conflict- of oorlogssituatie, in nog sterkere vorm terug te zien. Kleinkinderen halen hier soms heel verschillende periodes door elkaar, bijvoorbeeld de periode van de Japanse bezetting tussen 1942 en 1945 met de periode van toenemende anti-Nederlandse spanningen in het al onafhankelijke Indonesië van de jaren vijftig. Toch weten ze dan wel met zekerheid te zeggen of hun grootouder in een bepaalde periode het juist relatief goed had, of dat het een gevaarlijke periode betrof.[3] Deze vormen van narratief- en emotiefiltering zijn bij elke onderzochte groep terug te zien.

[2] Iris van Huis, *Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2022), 19.

[3] Stephanie Welvaart, *Oorlog en vrijheid in drie generaties: herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2023), 25-28.

Het tweede filter heeft te maken met de sociale band tussen de generaties, met name de terugkerende neiging van de eerste generatie om hun (klein)kinderen te beschermen. Ze deinzen er vaak voor terug hun verschrikkelijkste ervaringen al te levendig voor de geest te halen. De geïnterviewden uit de eerste generatie zeggen dan dat ze hun familie niet willen "lastigvallen" met vervelende verhalen, of dat ze geen "last" willen zijn voor hun kleinkinderen. De jongere generaties, op hun beurt, durven "uit bescherming" er ook niet altijd naar te vragen, omdat ze weten dat het om een beladen onderwerp gaat. Ze geven bovendien vaak aan juist wel te voelen dat ze "gefilterde informatie" ontvangen van hun (groot)ouders.[4]

Interessant genoeg is dit beschermingsfilter niet in elke deelstudie te zien. Bij de studie naar Joodse families en bij de dwangarbeidstudie is het wel waarneembaar, maar in de studie naar families met een achtergrond in (koloniaal) Indonesië lijkt dit filter weer vrijwel afwezig. Bij de deelstudie naar Sinti- en Romafamilies is er een wisselend beeld. Een door deze respondenten herhaalde opvatting is dat er veel is gezwegen om de familie te beschermen; soms wordt daarbij ook verwezen naar culturele normen. In andere families is er op een zeker moment echter juist veel over de oorlog gesproken: soms vanuit de eerste met de tweede generatie, en soms sloeg dit een generatie over. We zagen daarbij dat er binnen een familie vooral met één persoon wordt gesproken omdat diegene dat "kan dragen", of omdat de eerste generatie het toch "kwijt moet".[5] De personen tegen wie wel veel is verteld kunnen relatief gedetailleerde herinneringen overbrengen.

Het derde filter is soms in tegenspraak met het tweede filter. Waar de eerste generatie de jongere generatie probeert af te schermen, leggen die jongere generaties in hun hervertellingen van de oorlogsherinneringen juist de nadruk op het tegenovergestelde: het leed dat hun (groot)ouders hebben ondergaan. De goede of hoopvolle elementen — als die er zijn — worden door dit slachtofferfilter juist weggelaten. Slachtofferschap is bij dit filter het centrale thema in de manier waarop veel jongere generaties naar de oorlogservaring van hun (groot-)ouders kijken, en details die dat zouden kunnen tegenspreken worden uit het narratief weggelaten. Het tweede en derde filter samen

[4] Van Huis, *Dwangarbeid*, 22.

[5] Iris van Huis, *Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog: doorwerking van herinneringen aan oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2025), 36-37.

zorgen voor wat je een 'filterparadox' zou kunnen noemen: terwijl de eerste generatie de verhalen verzacht door de zwaarste ervaringen weg te laten, leggen de volgende generaties juist de nadruk op het lijden.[6]

Maar het derde filter is lang niet in elke onderzochte groep op dezelfde manier werkzaam. In de studie binnen de Sinti- en Romagemeenschap is duidelijk waar te nemen dat de eerste generatie veelal een positieve of avontuurlijke draai aan de oorlogsherinnering geeft, en de nadruk van slachtofferschap verschuift naar heldhaftigheid en vindingrijkheid tijdens de oorlog. De jongere generaties registreren het slachtofferschap juist weer scherper.[7] De studie naar Joodse families geeft een heel ander beeld. Goede herinneringen zijn hier bij de eerste generatie logischerwijs schaars, maar worden door de jongere generaties soms juist wel benadrukt. Bij hen wordt "de nadruk explicieter gelegd op avontuur, zelfvertrouwen en moed," om hun (groot)ouders zo niet te reduceren tot enkel slachtoffer.[8] Joodse verzetsactiviteiten — een categorie die de tweedeling tussen 'actief' en 'passief' slachtofferschap doorbreekt — staan om deze reden vaak in de belangstelling. Die wens om ook positieve verhalen te hebben is er overigens ook bij de derde generatie Sinti en Roma.[9] De positieve heldhaftige verhalen zijn er dus wel, maar komen niet altijd door het slachtofferfilter.

Ook in de deelstudie over verzet komen de details over verzetsactiviteiten van een Joodse verzetsvrouw van de eerste generatie — zij verleende hulp aan onderduikers, deed koerierswerk en vervalste documenten — nauwelijks door; de beladen geschiedenis van de Holocaust zorgde er bij de tweede en derde generatie voor dat ze geen vragen durfden te stellen, ook niet over haar verzetswerk.

Bij de andere verzetsfamilies is er in de tweede en derde generatie ook relatief veel aandacht voor slachtofferschap, vergeleken met de eerste generatie. Terwijl 'verzet' van oudsher vooral als actieve handeling of beweging wordt gedefinieerd, is er bij de jongere generaties ook ruimte om stil te staan bij vormen van slachtofferschap binnen de verzetsverhalen. Het verzetsbeeld dat zo ontstaat is complexer dan alleen dat van 'gevallen helden'. Zo is in een communistische verzetsfamilie reflectie terug te zien op het gebrek aan naoorlogse

[6] Van Huis, *Sinti en Roma*, 25.

[7] Ibid., 54.

[8] Channa Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2025), 37.

[9] Van Huis, *Sinti en Roma*, 54.

erkenning voor communistische verzetsdaden en de uitwerking die dit binnen de familie had.[10]

De studie naar Indonesië, tot slot, vormt ook weer een uitzondering, aangezien geïnterviewden in alle generaties ertoe neigden de nadruk te leggen op het doorgeven van "de goede tijden", in plaats van de moeilijkere familie-episodes.[11] Een sterke uitzondering binnen de uitzondering vormt dan weer de geïnterviewde Molukse familie. In die familie werd de herinnering aan strijdbaarheid en het ondervonden onrecht door de Nederlandse staat doorgegeven. In die zin raken slachtofferschap en verzet daar verweven, vooral in de tweede generatie en in lichtere mate, met minder nadruk op verzet, in de derde generatie.[12]

In het hoofdstuk over dwangarbeid wordt gereflecteerd op een mogelijke verklaring van de filterparadox, dus de aandacht voor het slachtofferschap van de (groot)ouder in de tweede en derde generatie, ondanks de pogingen van de eerste generatie om juist dit aspect bij hen weg te houden. Ondanks het zwijgen van de eerste generatie worden negatieve gevoelens op non-verbale wijze overgedragen. Respondenten in meerdere deelstudies maken gewag van een gevoel van "zwaarte". In de tweede deelstudie werd voor die non-verbale zwaarte de term "haunting" geïntroduceerd, oorspronkelijk een concept van Avery Gordon en in de Indische herinneringscontext eerder toegepast door Julia Doornbos en Ana Dragojlovic.[13] Met name de kinderen van de eerste generatie gaan vervolgens, wanneer ze een zekere leeftijd bereiken, op zoek naar verklaringen voor de "zwaarte" die ze voelen. Een mogelijke verklaring voor het uitkomen bij slachtofferschap is dat dat verhaal meer strookt met wat ze meekrijgen via het zwijgen en de "hauntings" dan de positieve anekdotes, al is een verband met het collectieve geheugen ook niet uit te sluiten. Oorlog wordt immers over het algemeen niet met avontuur en positieve ervaringen geassocieerd, en slachtofferschap kreeg in de loop der tijd steeds meer aandacht in

[10] Iris van Huis, *Verzetsherinneringen uit de Tweede Wereldoorlog: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, te verschijnen in 2026). Zie ook het betreffende hoofdstuk in deze publicatie.

[11] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 44-45.

[12] Ibid., 77.

[13] Avery F. Gordon, *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* (University of Minnesota Press, 2008) en Julia Doornbos en Ana Dragojlovic, "'The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families", *Gender, place & culture* 29, no. 8 (2022): 1141-1161.

de collectieve herinnering.

Het vierde filter is het morele complexiteitsfilter: het patroon dat morele complexiteit verdwijnt van generatie op generatie. Sommige voormalige dwangarbeiders reflecteren bijvoorbeeld uitgebreid op de morele dilemma's waarvoor ze stonden. Ze kregen te maken met 'goede Duitsers' of stelden vast dat ze als leden van een 'Arisch broedervolk' een veel betere behandeling kregen in Duitsland dan hun lotgenoten uit Midden- en Oost-Europa — feiten die ze vaak moeilijk in te passen vonden in hun morele referentiekader. Soms reflecteerden respondenten op emoties die ze toen hadden, maar waar ze nu niet achter zouden staan. Zo zegt een geïnterviewde hoe "zowel Hitler als Goebbels" mensen konden bespelen: "Dat je dan toch jezelf betrapt op gevoelens die je niet moet hebben." In de interviews met zijn kleinkind zijn zulke eerlijke morele bespiegelingen verdwenen, en blijft een vorm van slachtofferschap over die niet verder geproblematiseerd wordt.[14]

Op eenzelfde manier staan de ooggetuigen die de oorlog in Indonesië meemaakten ook vaak stil bij het ingewikkelde web aan loyaliteiten waarin ze in die tijd verstrikt zaten, vooral in de chaotische tijd net na het uitroepen van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 — een periode die in Nederland bekend is komen te staan als 'de Bersiap'. Ook hier geldt dat deze morele nuances bij de jongere generaties vaak verdwenen zijn.[15]

Bij de verzetsfamilies lijkt het filter van morele complexiteit niet zo actief. Hier is er juist ook in de tweede en derde generatie aandacht voor de worstelingen die de (groot)ouder had met keuzes die gemaakt moesten worden, bijvoorbeeld welke gevolgen sabotageacties hadden voor mogelijke represailles. Behalve de aandacht voor morele complexiteit, laat dit weer de nadruk op (en misschien zelfs wel een zoeken naar) slachtofferschap zien.[16]

Een vijfde en laatste filter, waar hierboven al op is gezinspeeld, is het non-verbale doorwerkingsfilter. Met name in de Indonesische deelstudie en in de Joodse deelstudie komt dit fenomeen veelvuldig terug. Hier geven deelnemers bijvoorbeeld aan dat er een bepaalde zware sfeer in huis hing of dat "als mensen heel moeilijk gingen kijken, dat er dan iets aan de hand was."[17]

[14] Van Huis, *Dwangarbeid*, 26.

[15] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 28-30.

[16] Van Huis, *Verzetsherinneringen*. Zie ook het betreffende hoofdstuk in deze publicatie.

Bij de familie van verzetsmensen bracht de heldenstatus van de eerste generatie niet alleen glans met zich mee. De tweede generatie heeft soms zelf ervaren dat het verhaal van de Tweede Wereldoorlog erg veel aandacht trok. Het grote heldenverhaal, hoe glansrijk en inspirerend ook, overschaduwde de jeugd.[18]

Deze vijf filters zijn op te vatten als mechanismen die werkzaam zijn in de intergenerationele familiedynamiek. Ze zijn niet van absolute aard: niet elk filter is in elke deelstudie even sterk aanwezig. Er is ook in vrijwel elke deelstudie wel een uitzondering op de regel te vinden. Het label van 'filter' komt dus weliswaar met een bijsluiter, maar kan behulpzaam zijn in het herkennen van en praten over de werkzame mechanismen.

De rol van het collectieve geheugen

Een groot nadeel van het denken in termen van 'filters' is dat het een idee in de hand werkt van herinneringen die een lineair pad afleggen, een pad dat losstaat van de bredere maatschappelijke context. Elke generatie filtert er wat uit weg en uiteindelijk blijft er een vormeloze kern over van wat eerst een gelaagde en rijke herinnering met nuances en tegenstrijdigheden was. Maar zo werkt het in de praktijk niet. "We zijn voor een zeer wezenlijk deel wat we ons herinneren en wat we vergeten," schrijft Aleida Assmann, "onze herinneringen zijn daarbij niet alleen verweven met die van anderen, maar ook met het symbolische universum van cultureel gevormde uitdrukkingen en betekenissen."[19]

Dat het collectieve domein van de cultuur, waar Assmann het over heeft, van invloed is op de familiedynamiek van intergenerationele overdracht is terug te zien in de onderzoeksresultaten. Het opvallendst is misschien wel het moment in hun leven waarop veel deelnemers van de eerste generatie zich openstelden voor gesprekken met hun familie over het oorlogsverleden. Zo beginnen veel mannen met een dwangarbeidervaring pas laat in hun leven daarover te praten, wat behalve met hun leeftijd ook samenvalt met de veranderende cultuur rondom 'slachtofferschap', een term die vanaf de jaren negentig in zwang raakte.[20] Voor de voormalige dwangarbeiders was dit het moment waarop ze hun ervaringen konden delen.

[17] Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 47.

[18] Van Huis, *Verzetsherinneringen*. Zie ook het betreffende hoofdstuk in deze publicatie.

[19] Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (C.H. Beck, 2006), 61.

Met name bij de Joodse families is er een interessante wisselwerking gaande als het gaat om de opkomst van het denken in termen van slachtofferschap en trauma. Deze groep heeft deze culturele verschuiving mede in gang gezet, en is er ook weer door beïnvloed. De opkomst van het denken in die termen is voor een belangrijk deel terug te voeren op de toenemende maatschappelijke aandacht, vanaf de jaren zestig, voor de kampervaringen van overlevenden. Dit is in de deelstudie terug te zien bij de vele deelnemers die aangeven in therapie te zijn geweest.[21] Maar uit de deelstudie komt ook weer naar voren dat in de familieverhalen andere dingen dan slachtofferschap benadrukt worden. "In sommige verhalen van Joodse Holocaustoverlevenden," schrijft Channa Zaccai in haar onderzoeksrapport, "wordt de nadruk explicieter gelegd op avontuur, zelfvertrouwen en moed."[22] Niet dat het slachtofferschap niet ook in de verhalen aanwezig is, integendeel zelfs, maar vermoedelijk als vorm van copingmechanisme worden andere tinten opgezocht en staat 'overleverschap' naast slachtofferschap.

Bij Sinti en Roma kwam de aandacht voor slachtofferschap in navolging van die voor de Joodse slachtoffers op gang. Deelnemers aan deze studie noemen het jarenlange gebrek aan aandacht voor Sinti- en Romaslachtoffers bij herdenkingen en in onderwijs over de Holocaust onrechtvaardig.[23] Een Sinti-familie in dit onderzoek was direct betrokken bij de strijd om erkenning en compensatie. Daarom werd er binnen die familie geprobeerd om meer verhalen naar buiten te brengen, iets wat weer invloed had op de familiedynamieken en op wat de volgende generaties meekrijgen aan oorlogsherinneringen. Net als het geval was bij de dwangarbeiders, gebeurde dat doorgaans pas toen de eerste generatie op hoge leeftijd was.

Bij verzetsmensen was er direct na de oorlog aandacht voor de mannen die in het verzet zaten. Bij een communistisch verzetsman viel er echter al snel een gat in de periode van erkenning door de Koude

[20] Van Huis, *Dwangarbeid*, 56-57. Voor de opkomst van een 'slachtoffer-' of 'traumacultuur', zie Didier Fassin en Richard Rechtman, *The Empire of Trauma: an Inquiry into the Condition of Victimhood* (Princeton University Press, 2009), 1-12 en Leo van Bergen, "PTSS op de deurmat: hoe in Nederland het KZ-syndroom in PTSS veranderde," in *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers (Boom, 2025), 142-149.

[21] Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 61-62.

[22] Ibid., 37.

[23] Van Huis, *Sinti en Roma*, 49-57.

Oorlog, waarna de verzetsman zelf zich bleef inzetten voor erkenning, terwijl veel andere communistische verzetsmensen volgens Elke Weesjes bleven zwijgen.[24] Voor de volgende generaties was het vervolgens moeilijk om op te groeien met het negatieve label van het communisme en de continue nadruk op de Tweede Wereldoorlog. In de derde generatie is die negatieve emotionele betrokkenheid er minder en is grootvader vooral een held die veel spannende en inspirerende verhalen vertelde.

Vrouwen die tijdens de oorlog koeriersdiensten deden of betrokken waren bij onderduikhulp kregen lange tijd nauwelijks publieke aandacht. Pas op latere leeftijd kwam er ook voor hen erkenning, wat binnen families soms leidde tot verbazing en tot een hernieuwde, positievere waardering voor de verzetsdaden van (groot)moeder. In andere verzetsfamilies bleef de vrouwelijke inzet echter onderbelicht, omdat de publieke aandacht voor de mannelijke verzetsman in de familie hun verhalen overschaduwde. Een zekere hiërarchie tussen vormen van verzet die als typisch mannelijk of vrouwelijk gezien worden lijkt hier voort te leven, ondanks het feit dat de definitie van verzet inmiddels is verbreed.[25] Hoewel de toegenomen maatschappelijke aandacht voor vrouwen in het verzet in sommige families juist nieuwe vragen opriep, bleken de details dan vaak niet meer te achterhalen, of waren er andere obstakels om dit onderwerp verder te bespreken. Zo lag in een Joods-protestantse familie de nadruk vooral op Joods slachtofferschap, en was dat onderwerp zo beladen dat het gesprekken over verzetsdaden in de weg stond.

Soms is de invloed van het culturele geheugen op familie-herinneringen heel direct en tastbaar. In de studie naar families met verzetsherinneringen gaat dit zelfs zo ver dat sommige 'familieverhalen' niet direct overgedragen zijn, maar dat de jongere generaties hiervoor putten uit het publieke domein. "Deelnemers grijpen regelmatig terug op boeken of reportages, wanneer zij zich tijdens het interview iets niet precies herinneren," schrijft Iris van Huis zelfs in het verzetshoofdstuk. Anderen kennen verhalen zelfs in de eerste plaats uit bijvoorbeeld

[24] Elke Weesjes, *Mama las Marx: communistische gezinnen in naoorlogs Nederland* (Mazirel Pers, 2023), 16-17.

[25] Rianne Oosterom, "Heel Holland een held of 'slechts een enkeling'? *Het verhaal van Nederland* en het imago van het verzet," in *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers (Boom, 2025), 246-248.

boeken of documentaires. “De publieke documentatie fungeert hier als verlengstuk van het familiegeheugen.”[26]

Op andere momenten is de invloed van het culturele geheugen subtieler, maar niet minder tastbaar. De gemeenschappelijke, toenemende aandacht voor het oorlogsverleden en de manier waarop ernaar wordt gekeken heeft in de loop der jaren geleid tot een veelheid aan herdenkingen, studie- en herdenkingsreizen, en projecten die draaien om educatie en getuigenissen. Waar de eerste generatie met zulke initiatieven in aanraking kwam, vormden die vaak een katalysator om ook binnen de familie meer te delen.

Meerdere Joodse families geven aan dat georganiseerde bezoeken aan de voormalige kampen, bijvoorbeeld zoals die georganiseerd worden door het Auschwitz Comité of de Stichting Sobibor, in hun familie veel hebben geholpen bij het bespreekbaar maken van de oorlogservaringen. En ook als het zetje niet gegeven wordt door een georganiseerde reis, kan een zelf ondernomen reis dat effect hebben, zoals veel terug te zien is binnen de groep met een familieverleden in Indonesië. Hier vonden binnen meerdere families reizen plaats — alleen, met zijn tweeën of met meer — waarbij oude woonplaatsen en (verre) familie in Indonesië bezocht werden.

Er zijn ook andere maatschappelijke initiatieven die hiertoe bijdragen. Zo is het geven van gastlessen op scholen voor veel geïnterviewde veteranen een aanleiding om bewuster met dit verleden om te gaan en er ook binnen de familie meer over te delen.[27] Joods-protestantse verzetsvrouw Riete Sterenberg-Gompertz gaf gastlessen en er is een aantal mannen die gedwongen tewerkgesteld zijn geweest die ook gastlessen hebben gegeven, is bekend uit onderzoek van Renske Krimp-Schraven. Het fenomeen van georganiseerde gastlessen over de Tweede Wereldoorlog — zoals bijvoorbeeld georganiseerd door het Steunpunt Gastsprekers of door de organisatie Na de oorlog — bestaat al in ieder geval sinds de oprichting van die eerste organisatie, in 1999.

Naast de bijdrage via gastlessen, zijn er meerdere respondenten die een boek hebben geschreven over hun ervaringen. Soms via een uitgever, maar ook in eigen beheer. Dit kunnen gezamenlijke projecten

[26] Zie hoofdstuk zes in deze bundel.

[27] Annabel de Ruijter, *Tweede Wereldoorlog-veteranen: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nederlands Veteraneninstituut, 2025), 39.

zijn tussen meerdere generaties. Zo moedigde de zoon van een van de dwangarbeiders zijn vader aan om een schriftje dat hij vlak na de oorlog had geschreven uit te typen, en stelde de zoon in de kantlijn vragen, waarna vader aanvulde. Dat is uiteindelijk een boek in het Duits geworden.

Lily Franz schreef in samenwerking met andere auteurs een boek over haar leven, waaronder over haar ervaringen in Auschwitz-Birkenau. Ook in de tweede en derde generatie hebben Sinti- en Romarespondenten actief aan de publieke herdenkingscultuur bijgedragen, bijvoorbeeld door middel van het maken van theaterstukken.

Meerdere verzetsmensen waren actief in herdenkingscomités en hebben zo mogelijk het collectieve herdenkingsdomein beïnvloed. De dochter van communist en verzetsman Jan Brasser heeft dat na zijn overlijden overgenomen, en op dit moment draagt zijn kleindochter daar ook aan bij.

Er is dus niet een eenzijdige invloed van de maatschappelijke context, of het collectieve geheugen op familieherinneringen en filters daarin, maar een wisselwerking waarin een aantal respondenten een nadrukkelijk actieve rol hebben. Die wisselwerking is mogelijk zelfs van invloed geweest op dit onderzoek door middel van een selectie-effect: mensen die bijdragen aan de publieke herinneringscultuur waren daardoor beter vindbaar en wellicht ook nog eerder dan anderen geneigd om deel te nemen aan dit onderzoek.

De hierboven beschreven invloed van het collectieve geheugen op familieverhalen en de dynamiek tussen het culturele domein en het familiedomein is op te delen in tweeën. Er is, ten eerste, de directe invloed. Die is soms van bescheiden aard, maar wel duidelijk aanwijsbaar, zoals het hierboven genoemde meegaan op een reis of het gevraagd worden voor het geven van een gastles.

En er is de indirecte invloed in de vorm van een veranderingen in de collectieve blik. Wat hieronder te scharen valt is bijvoorbeeld het feit dat er tegenwoordig anders gedacht wordt over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog van 1945 tot 1949 of de erkenning die verschillende slachtoffergroepen in de loop der tijd kregen. Het denken in termen van slachtofferschap en trauma, of nog breder "de emancipatie van emotie", is misschien wel de voornaamste verandering en heeft gezorgd voor nieuwe registers om oorlogservaringen in te delen.[28] Maar de hiermee deels samenhangende opkomst van de nadruk op persoonlijke verhalen om de geschiedenis mee te vertellen speelt

minstens zo'n grote rol. Het is de laatste decennia veel gebruikelijker om aan de hand van persoonlijke ervaringen de complexiteit van een (oorlogs)verleden inzichtelijk te maken. Bij het onderwerp dwangarbeid is deze tendens goed te zien: de twee boeken die recent hierover zijn verschenen vertellen allebei dit geschiedverhaal aan de hand van persoonlijke getuigenissen.[29]

Opvattingen over herdenken en vrijheid

Je zou verwachten dat herdenken een meer dan gemiddeld belangrijke rol speelt in het leven van kinderen en kleinkinderen van ooggetuigen, en op een enkeling na geeft iedere geïnterviewde inderdaad aan herdenken belangrijk te vinden. Wel is er grote verscheidenheid binnen en tussen de ondervraagde groepen in hoe ze herdenken invullen, waarom ze herdenken en wie er volgens hen herdacht zou moeten worden.

Waar en hoe men herdenkt is erg afhankelijk van het oorlogsverhaal dat in de familie leeft en hoe betrokken men zich daarbij voelt. Binnen de studie naar dwangarbeid geldt dat als de jongere generaties zich meer hebben beziggehouden met het dwangarbeidverleden van hun (groot-) vader, dat ze dan eerder geneigd zijn om een specifieke herdenking over dwangarbeid bij te wonen, bijvoorbeeld de herdenking van een razzia. Bij de Joodse families, waar het draagvlak voor herdenken op 4 mei groot is, worden op die dag meestal lokale herdenkingen bezocht samen met familie. Bij een van de verzetsfamilies wordt er vooral binnen lotgenotenkringen herdacht en is herdenken dus niet per se een familieaangelegenheid. Over het algemeen bezoekt de tweede generatie van alle verschillende groepen vaker herdenkingsplekken en -ceremonies op 4 mei dan de derde generatie, die de Nationale Herdenking vaker op televisie kijkt.

In de Joodse deelstudie geeft een aantal deelnemers van de derde generatie aan dat een keer per jaar stilstaan op 4 mei 'geforceerd' voelt, omdat de geschiedenis hen ook op een alledaags moment plotseling kan overvallen: "op zo'n geperst moment [4 mei] vind ik dat moeilijker. Dan wordt het zo onwaarachtig omdat je dan wordt gedwongen om daar

[28] Jolande Withuis, *Erkenning: van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (De Bezige Bij, 2002), 118.

[29] Renske Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld: getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Boom, 2024) en Tim Overdiek, *Zwijgende vaders: het onbekende verhaal van de dwangarbeid* (Balans, 2024).

iets heel ergs te moeten denken. Maar dat komt dan als ik later weer veel door de stad [Amsterdam] loop en dan denk ik: oh Jezus."[30] En ook andere deelnemers uit de tweede en derde generatie geven aan dat ze ook of liever op andere dagen stilstaan bij het leed van hun (groot)ouder. Veteranen en hun familie doen dat voornamelijk in georganiseerde militaire kring. Voor de families met een verleden in (koloniaal) Indonesië zijn ook de data 15 augustus en 25 april van betekenis.

Als de geschiedenis nog niet als afgesloten hoofdstuk wordt gezien kan herdenken ook nog als irrelevant worden ervaren. Dat is te zien bij een tweedegeneratiedeelnemer met een Molukse achtergrond. Voor hem is herdenken noch vieren aan de orde totdat er een onafhankelijk Molukken is. Herdenkingsdata zeggen hem dus niet zo veel. Voor zijn zoon is 25 april, de herdenking van de Molukse onafhankelijkheidsverklaring van 1950, juist wel van grote betekenis. Hij omschrijft zelf dat hij van strijden naar rouwen is gegaan: "... de strijd om Maluku, dat is iets waar we om rouwen, maar ik ben niet meer zelf dat ik denk van: dat gaat morgen gebeuren of zo."[31]

Van de deelnemers die aangeven zich actief bezig te houden met 4 mei, valt op dat dit niet altijd als positief wordt ervaren. Met name binnen de tweede generatie van verschillende slachtoffergroepen wordt 4 mei regelmatig als "beladen" of "complex" omschreven.[32] In de derde generatie van de verzetsfamilies valt op dat zij zich wat vrijer lijken te voelen om 4 mei een eigen invulling te geven: een van hen heeft een speech gehouden op 4 mei, weer een ander bezoekt veel musea over het onderwerp. Allen verhouden ze zich op een nieuwe manier tot (de herinnering aan) dit verleden, ogenschijnlijk met minder persoonlijke emotionele ballast. Zo merkt een deelnemer op dat hij geen psychische last heeft van het oorlogsverleden maar herdenken vooral ervaart als een gevoel van bewustzijn en verbondenheid met zijn familiegeschiedenis.[33] Een kleinkind uit de studie naar verzetsfamilies ziet herdenken als een vorm van respect betuigen en als podium waarop vergeten verhalen voor het voetlicht kunnen worden gebracht; ook zij omschrijft haar betrokkenheid om bij te dragen aan bredere maatschappelijke erkenning voor het verzetsleden van haar grootmoeder als een positieve plicht.

[30] Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 122.

[31] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 67.

[32] Van Huis, *Verzetsherinneringen* en Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 117.

[33] Van Huis, *Verzetsherinneringen*.

De erkenning die een herdenking geeft kan fungeren als vorm van verwerking, zelfs (of misschien juist) wanneer die erkenning volgens de betrokkenen decennia te laat op gang komt; het gebrek aan erkenning is ook iets wat verwerkt moet worden. "Het is 75 jaar verrot. Het is 75 jaar verkeerd gegaan," vertelt een zoon over zijn vader, ooggetuige en voormalig dwangarbeider. De vader heeft moeite met herdenken en heeft last van negatieve reacties als hij over zijn verleden vertelt. Hij ervaart weinig steun vanuit zijn omgeving. Een van de andere ooggetuigen in deze deelstudie vertelt juist dat hij sinds een jaar of vijftien samen herdenkt met Duitsers in de plaats waar hij tewerkgesteld is geweest, en dat daar begripvol gereageerd wordt op zijn boosheid. Het verschil tussen de beide verhalen is tekenend: waar de één het gevoel heeft dat zijn verhaal er niet mag zijn, is de ander juist in een omgeving terechtgekomen waarin hij in gesprek kan gaan over zijn ervaringen en emoties, wat de ruimte schept om effectief te kunnen stilstaan bij het verleden. Ook in de veteranenstudie komt naar voren hoe belangrijk het is dat de getroffene zich omringd weet door dierbaren en in een veilige omgeving zijn of haar ervaringen kan delen.[34]

Waar op 4 mei de focus zou moeten liggen verschilt sterk tussen de onderzochte groepen en binnen de verschillende generaties. Vooral in de derde generatie is er een wens tot verbreding en aandacht voor hedendaagse conflicten. Een van de deelnemers binnen de veteranenstudie noemt het van belang om andere oorlogen en hedendaagse conflicten te herdenken: zo zou de herdenking "tastbaarder" gemaakt kunnen worden voor de vierde generatie.[35] Een aantal van de deelnemers binnen de Joodse studie, met name in de tweede generatie, is kritisch op een mogelijke verbreding naar slachtoffers van andere mondiale conflicten; zij vinden het belangrijk dat de historische context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust het uitgangspunt blijft. Andere groepen ervaren op soortgelijke wijze te weinig aandacht voor de ervaringen van hun families. Zo leeft er bij sommige families met een verleden in (koloniaal) Indonesië in de tweede en derde generatie een behoefte aan een sterkere focus op Indonesië en Indonesische ervaringen tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei.

En ook bij de kinderen van vaders die als dwangarbeider hebben gewerkt kan er op 4 mei juist bij meerdere zaken worden stilge-

[34] De Ruijter, *Tweede Wereldoorlog-veteranen*, 50.

[35] Ibid., 52.

staan. Ze denken "zowel aan het verleden van hun vader, andere oorlogsslachtoffers, zoals slachtoffers van de Jodenvervolging, en de mogelijkheid van oorlog in de toekomst". Eenzelfde beeld zien we bij de derde generatie, maar hierbij zijn de individuele onderwerpen minder gericht; er wordt meer aan oorlog en onrecht in het algemeen gedacht. De koppeling met het oorlogsverleden wordt minder sterk (zeker voor hen die zich daar al niet actief mee bezighielden) en wat overblijft is een zekere "gevoeligheid voor onrecht" die gerelateerd wordt aan grootvaders ervaringen, en het belang van algemene waarden zoals gelijkheid en vrijheid.[36] Soms worden die waarden in de derde generatie specifiek gekoppeld aan actuele maatschappelijke discussies, zoals de herinnering aan het slavernijverleden, of uitbuiting van arbeidsmigranten in Nederland.

Er is, kortom, over het algemeen een grote betrokkenheid bij het herdenken, hoewel die zich uit op verschillende manieren en dagen. En die betrokkenheid is ook niet altijd vanzelfsprekend positief te noemen. Meerdere deelnemers geven aan te herdenken uit loyaliteit, omdat het voelt als hun plicht, of geven aan dat 4 mei een zware dag voor hen is. Wel lijkt die zwaarte minder te worden ervaren door de derde generatie dan de tweede.

De koppeling van de beleving van (on)vrijheid aan het oorlogsverleden door de tweede en derde generatie levert een sterk gemêleerd beeld op. Bij de Joodse families wordt (on)vrijheid sterk in verband gebracht met het familieverleden, en vaak zijn er bij de tweede en derde generatie concrete momenten die verband houden met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog aan te wijzen waarop dat gevoel van vrij zijn van onderdrukking tot uiting kwam. Zo bezocht een van de tweedegeneratiedeelnemers voormalig concentratiekamp Theresienstadt en zette daar een blikje cola in een barak: "Dat was voor mij echt een statement van de vrijheid."[37]

Bij veel van de andere deelstudies lijkt het verband tussen de beleving van (on)vrijheid en de familieherinnering aan de Tweede Wereldoorlog op het eerste gezicht helemaal niet zo eenduidig, en is het verband zelden expliciet. Toch lijken de opvattingen van vrijheid en onvrijheid die genoemd worden wel degelijk voort te vloeien uit ervaringen van ongelijke behandeling, achtergesteld zijn en

[36] Van Huis, *Dwangarbeid*, 52-3.

[37] Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 106.

apart gezet worden. Zo brengen alle families met herinneringen in (koloniaal) Indonesië onvrijheid in verband met discriminatie. Een aantal geeft aan dit ook zelf aan den lijve ondervonden te hebben, of op zijn minst op zijn hoede te zijn. Een deelnemer uit de tweede generatie verwoordt het als volgt: "Misschien gebeurt het [discriminatie] ook wel toch nog ooit eens bij mij, of bij mijn kinderen. Want die zijn wel, zeg maar, half Europees half Aziatisch, maar ze hebben wel mijn kleur meegekregen."[38]

Ook bij de Sinti- en Romafamilies, met name in de derde generatie, wordt in gesprek over het thema (on)vrijheid niet direct verwezen naar de Tweede Wereldoorlog, maar ligt er wel veel nadruk op de vrijheid om jezelf te kunnen zijn en je te kunnen ontwikkelen. Waar deze vrijheidsopvatting in een andere context misschien als vrijblijvend kan worden opgevat, is die hier niet los te zien van de eeuwenlange ervaringen van vervolging waarmee Sinti en Roma te kampen hebben gehad. Zo omschrijft een derdegeneratiedeelnemer vrijheid als "dat je kan zijn…wíl zijn en kan zijn wie je bent, dat je kan doen wat je wil".[39]

Bij een Molukse respondent uit de tweede generatie waren opvattingen over (on)vrijheid sterk verbonden met het nog niet bestaan van een vrije en onafhankelijke Molukse staat. Hij geeft aan dat "de enige vorm van vrijheid" die hij ervaart het werken is aan een sterke Molukse gemeenschap in Nederland, zodat de onafhankelijkheid hopelijk ooit dichterbij komt.

Voor alle deelstudies geldt dat de huidige mondiale context een belangrijke rol speelt in hun opvattingen over (on)vrijheid. De conflicten, oorlogen en maatschappelijke discussies die genoemd worden zijn afhankelijk van het moment waarop de interviews met de tweede en derde generatie plaatsvonden, en geven zo een overzicht van de geopolitieke ontwikkelingen en maatschappelijke discussies van de afgelopen vijf jaar. Zo wordt in de dwangarbeidstudie de overname van de macht door de Taliban in Afghanistan genoemd die in 2021 plaatsvond.

Zo zijn er meer voorbeelden. Tijdens het onderzoek naar herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië speelden de excuses van de Nederlandse regering voor het slavernijverleden en de Russische inval in Oekraïne (beide 2022), en die zijn terug te zien in de

[38] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 64.

[39] Van Huis, *Sinti en Roma*, 43.

antwoorden van de geïnterviewden. In de veteranenstudie wordt eveneens de Russische oorlog in Oekraïne genoemd, net als de burgeroorlog in Syrië. In het onderzoek naar verzetsmensen wordt veelvuldig verwezen naar de hongerlijdende en vluchtende Palestijnen als belangrijk beeld van hedendaagse onvrijheid, met name in de gesprekken met de derde generatie. Een van de geïnterviewden, zelf van Joodse afkomst, maakt een rechtstreekse vergelijking tussen de huidige situatie in Gaza en Joden die tijdens de Duitse bezetting moesten vluchten: "[D]at mensen nederzettingen plaatsen op waar jij dacht te wonen, dat associeer ik ook met hoe het hier moet zijn geweest. Dat andere mensen in jouw huis gaan wonen."[40]

De interviews voor de deelstudie naar Joodse families werden in het voorjaar van 2024 afgenomen, vrij kort na de aanval van Hamas op 7 oktober 2023. Meerdere geïnterviewden geven aan zich onvrij te voelen omdat ze hun Joodse identiteit niet kunnen uitdragen zonder het gevoel te krijgen verantwoordelijk te worden gehouden voor de Israëlische oorlog in Gaza. Dit wordt met name door de tweede generatie genoemd, net als de neiging om na 7 oktober 2023 opnieuw toenadering te zoeken tot de Joodse gemeenschap, bijvoorbeeld door vaker naar de sjoel te gaan.[41]

Hoewel deze gebeurtenissen allemaal zeer verschillend zijn, functioneren ze gelijkaardig als het gaat om de invloed die ze hebben op de opvattingen van (on)vrijheid van de respondenten: de geïnterviewden halen de gebeurtenissen aan om (onder meer) aan te geven hoe bevoorrecht de situatie in Nederland is, of hoe groot het contrast is tussen het vrije Nederland en landen waar conflict en geweld aan de orde van de dag zijn. Dit besef overvalt een van de derdegeneratiedeelnemers aan de deelstudie over families met herinneringen in (koloniaal) Indonesië ineens als ze op straat loopt: "De lucht was heel mooi en er was gewoon geen vuiltje aan de lucht en ik voelde me veilig. […] Toen stond ik er even bij stil dat dit in Oekraïne gewoon niet meer kon. Van de bushalte naar huis, dat kan je gewoon niet doen."[42]

Er kan geen rechte lijn worden getrokken van het verleden van de (groot)ouder naar de opvattingen over (on)vrijheid van de kinderen en kleinkinderen. Wel hebben veel van de ondervraagden een zekere gevoeligheid voor onrecht ontwikkeld, en voelen veel van hen zich betrokken bij actuele oorlogen en conflicten. De vormen van vrijheid die als

[40] Van Huis, *Verzetsherinneringen*.

[41] Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust*, 93-4, 113.

[42] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 62.

belangrijk worden bestempeld lijken wel degelijk voort te komen uit de ervaringen van de (groot)ouders met geweld en vervolging, al is enige voorzichtigheid hier op zijn plaats; andere factoren zoals opvoeding en sociale omgeving spelen hier ook ongetwijfeld een belangrijke rol.

Tot slot: kanttekeningen bij het 'familieparadigma'

De conclusies van dit onderzoek laten zich slecht generaliseren. Er zijn verschillende 'herinneringsfilters' werkzaam in de intergenerationele overdracht van WO2-herinneringen, die op hun beurt weer interfereren met de collectieve omgang met het oorlogsverleden — zoveel is duidelijk. Vanwege de kwantitatief bescheiden aard van het onderzoek — zes groepen, steeds vijf families, steeds drie generaties – is er geen uitspraak te doen over de verspreiding van de waargenomen mechanismen en fenomenen. De resultaten moeten geïnterpreteerd worden als een waaier van mogelijkheden die men ook bij niet-geïnterviewde families zou kunnen aantreffen. Daarnaast geven de resultaten aanleiding voor een aantal aanvullende bespiegelingen.

De eerste is dat de logica van het denken in slachtoffergroepen maar beperkt van nut is. Over de hele breedte van het onderzoeksproject zijn uitzonderingen binnen de groep waar te nemen. Er zijn tendensen per groep waar te nemen, maar er moet terughoudendheid betracht worden met het denken in termen van één typische omgang per slachtoffergroep, daarvoor is de variatie binnen elke groep te groot. Het risico op een essentialiserende benadering ligt hier op de loer; zo zou iets kunnen worden toegeschreven aan de cultuur binnen de Joodse gemeenschap, of aan de Sinti-cultuur, terwijl zo'n verband niet sterk terugkomt in de data.

De tweede bespiegeling draait om het belang van familiebanden in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Het is een fundamentele aanname binnen de herinnerings- en herdenkingscultuur dat familiebanden een belangrijke rol spelen in het doorgeven van oorlogsherinneringen, en een die tevens ten grondslag lag aan dit onderzoek. Je zou deze nadruk op het belang van familiebanden gerust het 'familieparadigma' kunnen noemen. De resultaten van dit onderzoek bevestigen aan de ene kant de vele manieren waarop familiebanden een rol spelen in de herinneringsdynamiek, maar plaatsen daar ook kanttekeningen bij. In een aantal hoofdstukken komt om te beginnen goed naar voren dat het niet zozeer om de biologische band gaat, maar om de relationele band. Aangenomen kinderen, of

neven en nichten die een hechte band hebben met hun ooms en tantes, zijn net zo goed als de 'echte' kinderen en kleinkinderen te zien als tweede en derde generatie oorlogsslachtoffers. Het kerngezin is dus zeker niet de enige speler in de familiale herinneringsdynamiek.

Daarnaast komt naar voren dat de derde generatie zich over het algemeen via meer kanalen laat informeren over het verleden dan alleen via de overlevering van hun (groot)ouders. Kenmerkend is in dit opzicht de uitroep van een van de deelnemers uit een familie met een verleden in (koloniaal) Indonesië, die zegt:

> Ik ben nooit van: ok, ik wil meer dingen weten over de Tweede Wereldoorlog, laat ik naar mijn opa gaan.[43]

Wat dit onderzoek vooral duidelijk maakt, is dat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog geen vaststaand verhaal is, maar een levend, meervoudig en dynamisch geheel, gevormd door individuele interpretaties, keuzes en maatschappelijke contexten. Voor iedereen die zich bezighoudt met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog betekent dit dat aandacht voor nieuwe perspectieven, verschuivende vormen van betrokkenheid en uiteenlopende herinneringspraktijken noodzakelijk is. De derde generatie construeert het beeld van het WO2-verleden op een eigen, caleidoscopische wijze, waarin de familieverhalen slechts een van de onderdelen vormen. Het onderscheid tussen 'slachtofferfamilies' en 'niet-slachtofferfamilies' verwatert zo meer en meer per generatie. Met het oog op de toekomst is het familieparadigma daarom aan vervanging toe, ten eerste omdat families niet de enige plek zijn waar herinneringen voortleven, en ten tweede omdat de familieherinneringen die voortleven hun weg zowel binnen als buiten families vinden. In toenemende mate is iedereen die zich daarvoor open wil stellen te zien als 'erfgenaam' van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

[43] Welvaart, *Oorlog en vrijheid*, 44.

Aanbevelingen

Erken de verscheidenheid en meerstemmigheid van de verschillende herinneringsgemeenschappen. Als dit onderzoek iets laat zien is het de verscheidenheid binnen de verschillende slachtoffergroepen. Of het nou gaat om etnische, culturele of sociaaleconomische achtergronden, om specifieke ervaringen tijdens de oorlog, of om de omgang met die ervaring na afloop van de Tweede Wereldoorlog: steeds geldt dat de verscheidenheid binnen de groep niet onderschat mag worden. Als je een herdenking organiseert, zorg er dan voor dat die ook die verscheidenheid reflecteert.

Besteed aandacht aan de (zelf)reflecties van de eerste generatie op keuzes, loyaliteiten en positionering. De gedetailleerde verhalen van de eerste generatie laten zien hoe complex oorlogssituaties konden zijn: hoe belangen konden botsen, verschillende loyaliteiten schuurden en hoe er op uiteenlopende manieren omgegaan werd met keuze(on)mogelijkheden. Omdat die morele complexiteit vaak wegvalt bij het doorgeven van herinneringen is het cruciaal om de verhalen van de eerste generatie zelf te koesteren.

Erken en onderzoek het leed van jongere generaties waar het de Holocaust betreft. In alle generaties is sprake van doorwerking, voornamelijk op het gebied van psychische belasting, relaties en identiteit. Waar de doorwerking in de eerste en tweede generatie relatief uitgebreid is onderzocht en onderkend, moet de doorwerking van het oorlogsverleden in de derde generatie ook aandacht krijgen in onderzoek, bij herdenkingen en in het onderwijs. Onderzoek naar mogelijke doorwerking in de vierde en vijfde generaties is daarvoor onontbeerlijk.

Maak gebruik van de betrokkenheid van de tweede en derde generatie om een breder maatschappelijk gesprek op gang te brengen. Enkele van onze respondenten uit de tweede en derde generatie zijn erg betrokken bij de herinneringen aan oorlog. Hun ervaringen kunnen helpen gesprekken binnen andere families op gang te brengen, bijvoorbeeld door het organiseren van generatiegesprekken in de context van een herdenking.

Kijk voorbij de jaren '40-'45 en voorbij de Nederlandse grenzen. Zo plaats je de Tweede Wereldoorlog binnen een breder historisch en internationaal kader. Uit de deelstudie naar Joodse families en Roma- en Sinti-families blijkt het belang van het benadrukken van de (lange) aanloop van antisemitisme, antiziganisme, discriminatie en uitsluiting. Daarbij moet er tegelijkertijd voor gewaakt worden deze groepen tot hun slachtofferschap te reduceren, door juist ook de eigen vooroorlogse cultuur en identiteit in ogenschouw te nemen. Uit de deelstudie naar families met een verleden in Indië/Indonesië blijkt dat de langere geschiedenis van westers imperialisme, kolonialisme en dekolonisatie noodzakelijk is voor een goed begrip van de familieverledens. Gezamenlijk onderstrepen de deelstudies zo de noodzaak van de longue durée boven een nauwe focus op de jaren '40-'45.

Wees je bewust van dat wat niet benoemd wordt maar wel doorwerkt. Bij verwerking van het verleden speelt er vaak meer dan wat men weet uit doorvertelde verhalen. Wat niet verteld wordt werkt ook door. Oude herinneringen en beelden, ook die verder teruggrijpen dan de Tweede Wereldoorlog, kunnen meegenomen worden in educatie en in bewustwording van de eigen geschiedenis. Daarbij is niet alleen aandacht nodig voor wat in woorden gezegd kan worden, maar ook voor andere uitings- en kunstvormen waarmee herinneringen kunnen worden onderzocht en tot uitdrukking kunnen worden gebracht.

Besteed in elke generatie opnieuw aandacht aan de kennisbasis. Brede kennis bouw je niet op met alleen familieverhalen. Of het nou om de geschiedenis van de Holocaust gaat, of die van het koloniale verleden in Indonesië, of die over de vooroorlogse cultuur en identiteit van Joden, Roma en Sinti in Nederland: kennis hierover is niet vanzelfsprekend, waardoor investeringen in educatieve middelen blijvend noodzakelijk zijn.

Betrek de verschillende herinneringsgemeenschappen bij herdenkingsprogramma's en educatieve projecten. Ondanks alle verschillen tussen de onderzochte groepen spreekt uit elke deelstudie een diepe betrokkenheid bij het levend houden van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Koester die betrokkenheid en faciliteer waar mogelijk mensen uit de verschillende herinneringsgemeenschappen bij het opzetten van educatieve programma's of herdenkingsprogramma's

Over de auteurs

Sophie van den Bergh is literatuurwetenschapper. Aan de Universiteit Gent werkt ze aan een doctoraat over herdenkingstheater van de Tweede Wereldoorlog van 1945 tot nu. Ze werkt bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei als onderzoeker en beleidsadviseur en is daar hoofdredacteur van online tijdschrift *WO2 Onderzoek uitgelicht*. Ze is mederedacteur van het boek *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog* (Boom, 2025).

Iris van Huis is zelfstandig sociaalwetenschappelijk onderzoeker met expertise in oral history en herinneringsstudies. Na haar promotieonderzoek naar mannelijkheid en gendergelijkheid deed zij aan het European University Institute onderzoek naar herinneringen aan migratie en postkoloniale erfgoedkwesties. Ze was mederedacteur van *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe* (Palgrave Macmillan/Springer, 2019) en schreef daarin over de transformatie van het Tropenmuseum (nu Wereldmuseum) onder invloed van dekoloniaal activisme.

Matthijs Kuipers is historicus en als onderzoeker en beleidsadviseur verbonden aan het Nationaal Comité 4 en 5 mei. Hij schreef *A Metropolitan History of the Dutch Empire* (Amsterdam University Press, 2022) en is mederedacteur van *Slavernij en de stad Utrecht* (Walburg Pers, 2021) en *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog* (Boom, 2025).

Annabel de Ruijter is historicus en sinds 2022 werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij het Nederlands Veteraneninstituut. Eerder werkte zij als junior projectleider bij het Amsterdams 4 en 5 mei Comité. Zij doet onderzoek naar veteranenverhalen en militair-historische thema's, met bijzondere aandacht voor oral history en publieksgeschiedenis. Daarnaast houdt zij zich bezig met het analyseren en ontsluiten van interviews en de publieksgerichte vertaling van onderzoeksresultaten.

Stephanie Welvaart is onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en werkt daarnaast als onafhankelijk onderzoeker. Ze onderzoekt machtsstructuren en de manieren waarop mensen zich daarbinnen bewegen, met een focus op oorlog, geweld en migratie in laat- en postkoloniaal Indonesië en andere voormalige koloniën, en de doorwerking in het heden. In haar werk staan oral history en persoonlijke documenten centraal, en zet ze zich in om deze beter toegankelijk te maken voor onderzoekers en betrokken gemeenschappen.

Channa Zaccai is sociaalwetenschapper en promoveert op de migratiegeschiedenis van Israëlische Joden in Nederland (1950–2025) aan de Universiteit van Amsterdam. In haar proefschrift onderzoekt zij de diasporavorming, identiteit en integratie van Israëlische Joden binnen lokale Joodse gemeenschappen en de bredere Nederlandse samenleving.

Over de deelstudies

De hoofdstukken in deze bundel vormen ieder de weerslag van een onderzoeksrapport en deelstudie binnen het onderzoeksproject 'Oorlog en vrijheid in drie generaties' (2020-2025). De projectleiding was tot 1 februari 2023 in handen van Froukje Demant, daarna van Matthijs Kuipers. Het projectteam bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei bestond daarnaast uit Sophie van den Bergh, Matthias Lukkes, Pepijn de Koning, Joyce van Galen Last, Eefje van den Akker en Rutger van Krieken. Het onderzoek onder veteranenfamilies viel onder de verantwoordelijkheid van het Nederlands Veteraneninstituut (NLVi). Hieronder volgt een overzicht van de rapporten en de betrokken (externe) onderzoekers. De volledige rapporten zijn allemaal te vinden op 4en5mei.nl/driegeneraties.

Dwangarbeid

Onderzoeksrapport
Iris van Huis, *Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2022).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Iris van Huis, Larissa Pans, Froukje Demant, Renske Krimp-Schraven, Sophie van den Bergh, Joyce van Galen Last (eindredactie) en Rutger van Krieken (vormgeving rapport).

Indië/Indonesië

Onderzoeksrapport
Stephanie Welvaart, *Oorlog en vrijheid in drie generaties: herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2023).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Stephanie Welvaart, Iris van Huis, Erik Schumacher, Froukje Demant, Matthijs Kuipers, Sophie van den Bergh, Joyce van Galen Last (eindredactie) en Rutger van Krieken (vormgeving rapport).

Sinti- en Roma-families

Onderzoeksrapport
Iris van Huis, *Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog: doorwerking van herinneringen aan oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2025).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Iris van Huis, Bob Entrop, Froukje Demant, Matthijs Kuipers, Sophie van den Bergh, Joyce van Galen Last (eindredactie) en Rutger van Krieken (vormgeving rapport).

Veteranen (Nederlands Veteraneninstituut)

Onderzoeksrapport
Annabel de Ruijter, *Tweede Wereldoorlog-veteranen: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nederlands Veteraneninstituut, 2025).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Annabel de Ruijter, Jeoffrey van Woensel, Matthijs Kuipers en Sophie van den Bergh.

Joodse families

Onderzoeksrapport
Channa Zaccai, *Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2025).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Channa Zaccai, Stephanie Welvaart, Senske de Vries, Matthijs Kuipers, Sophie van den Bergh, Pepijn de Koning (eindredactie), Joyce van Galen Last (eindredactie) en Rutger van Krieken (vormgeving rapport).

Verzet

Onderzoeksrapport
Iris van Huis, *Verzetsherinneringen uit de Tweede Wereldoorlog: oorlog en vrijheid in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei, te verschijnen begin 2026).

Betrokken onderzoekers en medewerkers
Iris van Huis, Stephanie Welvaart, Erik Schumacher, Matthijs Kuipers, Sophie van den Bergh, Joyce van Galen Last (eindredactie) en Rutger van Krieken (vormgeving rapport).

Dankwoord

De totstandkoming van dit onderzoek is aan veel mensen te danken. Om te beginnen zijn dat alle mensen die zich hebben willen laten interviewen. Dat mag niet zomaar als vanzelfsprekend gezien worden: de onderwerpen die in de interviews zijn besproken waren persoonlijk en soms pijnlijk. Van sommige deelnemers weten we dat ze zich over hun persoonlijke bezwaren heen hebben gezet, omdat ze ook het belang van een onderzoek als dit zagen. Dat is moedig en daar spreekt een enorm vertrouwen van uit.

Voor iedereen die op professioneel vlak heeft meegewerkt — van de verschillende auteurs tot verscheidene collega's bij het Nationaal Comité 4 en 5 mei — geldt iets soortgelijks: ook zij hebben zich voor dit onderzoek met vaak emotioneel-geladen materie beziggehouden. Uit het feit dat zij dat allen hebben willen doen spreekt naast een professionele ook een persoonlijke betrokkenheid.

De opzet van dit onderzoek was ondenkbaar zonder Froukje Demant. Froukje geldt als bedenker van dit onderzoeksproject en had het thema van intergenerationele overdracht tijdig scherp in zicht. Hoewel ze inmiddels niet meer werkzaam is bij het Nationaal Comité, moet dit boek zeker als de vrucht van haar werk gezien worden. Voor Cristan van Emden geldt evenzeer dat dit onderzoek er zonder zijn aanmoediging en inhoudelijke begeleiding vanuit het Nationaal Comité 4 en 5 mei nooit gekomen was. Onze liminale dank gaat naar hem uit, ook omdat hij daarnaast bij hoge uitzondering zijn artistieke talent aan deze publicatie heeft willen verbinden: de geschilderde omslagafbeelding is van zijn hand.

Namens de hele redactie,
Matthijs Kuipers

Literatuur

Alphen, Ernst van. *Art in Mind: how Contemporary Images Shape Thought*. University of Chicago Press, 2005.

Assmann, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. C.H. Beck, 2006.

Assmann, Jan. "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität." In *Kultur und Gedächtnis*, red. Jan Assmann en Tonio Hölscher. Suhrkamp, 1988.

—. "Collective Memory and Cultural Identity." *New German Critique* 65 (1995): 129.

—. "Communicative and Cultural Memory." In *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*, red. Astrid Erll en Ansgar Nünning. De Gruyter, 2008.

Berg, H. en B. Wallet. *Wie niet weg is, is gezien: Joods Nederland na 1945*. Uitgeverij Waanders, 2010.

Bergen, Leo van. "PTSS op de deurmat." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Bergh, Sophie van den, en Matthijs Kuipers. "Inleiding: 4 en 5 mei als veranderlijke traditie." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Bica, Camilo. "A Therapeutic Application of Philosophy. The Moral Casualties of War: Understanding the Experience." *International Journal of Applied Philosophy* 13, nr.1 (1999): 81-92.

Bloem, Filip. *De onvermoeibare Brasser: dertien plaatsen uit een strijdbaar leven.* Uitgeverij Noord-Holland, 2023.

Boer, Hester den. *Kamp Erika: het oorlogsverhaal van mijn opa en het Nederlandse kamp dat verzwegen werd.* Atlas Contact, 2023.

Captain, Esther, en Trudy Mooren, red. *Familie, generaties en oorlog: historische, psychologische en artistieke inzichten.* Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2014.

Chaitin, Julia. "'Living with' the Past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors." *Family Process* 42, nr. 2 (2003): 305–22.

Cohn, Ilana G., en Natalie M.V. Morrison. "Echoes of Transgenerational Trauma in the Lived Experiences of Jewish Australian Grandchildren of Holocaust Survivors." *Australian Journal of Psychology* 70, nr. 3 (2018): 199–207.

Demant, Froukje, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof en Kim Putters. "Inleiding." In *De stand van vrijheid: vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding,* red. Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof en Kim Putters. Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau, 2021.

Doornbos, Julia Rosa, en Ana Dragojlovic. "'The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families." *Gender, Place & Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141–1161.

Duindam, David. "Stage, Performance, Media Event: the National Commemoration of the Second World War in the Netherlands." In *Panic and Mourning: The Cultural Work of Trauma,* red. Daniela Agostinho, Elisa Antz en Cátia Ferreira. De Gruyter, 2012.

Duncanson, Claire. "Forces for Good? Narratives of Military Masculinity in Peacekeeping Operations." *International Feminist Journal of Politics* 11, nr. 1 (2009): 63–80.

Entrop, Bob. *Een stukje blauw in de lucht*. Documentaire, 2007.

—. *Requiem for Auschwitz.* Documentaire, 2022.

Entrop, Bob, en Orhan Galjus. *Verbroken stilte.* Documentaire, 2012.

Erll, Astrid. "Cultural Memory Studies: An Introduction." In *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*, red. Astrid Erll en Ansgar Nünning. De Gruyter, 2008.

—. *Memory in Culture.* Palgrave Macmillan, 2011.

Fassin, Didier, en Richard Rechtman. *The Empire of Trauma: an Inquiry into the Condition of Victimhood.* Princeton University Press, 2009.

Fishman, Joel S. "The Jewish community in post-war Netherlands, 1944-1975." *Midstream* 22, nr. 1 (1976): 42-53.

Franz, Lily, Henny Clemens en Dick Berts. *Lily: het unieke levensverhaal van een zigeunerin.* Forum, 1997.

Goldman Dale, Rebecca. *Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors.* Dissertatie, William James College, 2015.

Gordon, Avery F. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination.* University of Minnesota Press, 2008.

Griffioen, P. en R. Zeller. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken.* Boom, 2011.

Hancock, Ian. "Romanies and the Holocaust: a Reevaluation and an Overview." In *The Historiography of the Holocaust*, red. Dan Stone. Palgrave Macmillan, 2004.

Heijden, Chris van der. *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog.* Atlas Contact, 2009.

Hirsch, Marianne. "The Generation of Postmemory." *Poetics Today* 29, nr. 1 (2008): 103–128.

—. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012.

Hua, Anh. "Diaspora and Cultural Memory." In *Diaspora, Memory, and Identity: a Search for Home*, red. Vijay Agnew. University of Toronto Press, 2005.

Huis, Iris van. *Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2022.

—. *Sinti en Roma tijdens de Tweede Wereldoorlog: doorwerking van herinneringen aan oorlog en vrijheid in drie generaties*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2024.

—. *Verzetsherinneringen uit de Tweede Wereldoorlog: oorlog en vrijheid in drie generaties*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2026 (nog te verschijnen).

Huis, Iris van, Sigrid Kaasik-Krogerus, Tuuli Lähdesmäki, en Liliana Ellena. "Introduction: Europe, Heritage and Memory—Dissonant Encounters and Explorations." In *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, red. Tuuli Lähdesmäki, Luisa Passerini, Sigrid Kaasik-Krogerus en Iris van Huis. Palgrave Macmillan, 2019.

Hulst, Annemarie van der. *Wegbereiders: Roma en Sinti in Nederland en Tsjechië over het profijt van onderwijs, 1950–2020*. Vol. 7. Uitgeverij Verloren, 2021.

Immler, Nicole. "Het slavernijverleden als erfenis." *Wijsgerig Perspectief op maatschappij en wetenschap* 61, nr. 1 (2021): 24-33.

Jong, Lou de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 5: Maart' 1941–juli' 1942*. Staatsuitgeverij, 1974.

—. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 7: Mei '43 – juni '44*. Staatsuitgeverij, 1976.

Jong, Sara de. "Interview met Stef Scagliola, 'Ik ben een sterk voorstander van het gebruik van restjes.'" *Tijdschrift voor Genderstudies* 15, nr. 2 (2012).

Kennedy, Rosanne en Ben Silverstein. "Beyond presentism: Memory studies, deep history and the challenges of transmission." *Memory Studies* 16, nr. 6 (2023): 1609-1627.

Keppy, Herman. *Zijn jullie kerels of lafaards? de Indische en Indonesische strijd tegen de nazi's 1940-'45*. Uitgeverij West, 2019.

Kleber, Rolf J. "Worden psychotrauma's overgedragen op de volgende generatie? Inzichten uit de wetenschappelijke literatuur en empirisch onderzoek." In *Familie, generaties en oorlog: Historische, psychologische en artistieke inzichten*, red. Esther Captain en Trudy Mooren. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2014.

Kortholt, Bas. "Gewilde erkenning of ongewenste herinnering? Settela als complex symbool." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Kraan, Otto. *Witte Ko: Herinneringen uit het gewapend verzet*. Pegasus, 1982.

Krimp, Renske. *De doden tellen: slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2015.

—. *Tewerkgesteld: getuigenissen van de Arbeitseinsatz*. Boom, 2024.

—. "Arbeitseinsatz uit de schaduw? Een monument voor 'dwangarbeiders'". In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Kuipers, Matthijs. "Koloniaal herdenken. De overzeese urnen in het Nationaal Monument op de Dam." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Lucassen, Leo. *En men noemde hen zigeuners: de geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland, 1750–1944*. Stichting Beheer I.I.S.G./SDU Uitgeverij, 1990.

Lange, Mirjam, en Paul van Tongeren, red. *Een land in verzet: Hoe een miljoen mensen opstonden tegen de nazi's.* Balans, 2025.

Leydesdorff, Selma. *Oral history. De mensen en hun verhalen.* Prometheus, 2021.

Litz, Brett, Nathan Stein et al. "Moral Injury and Moral Repair in War Veterans: a Preliminary Model and Intervention Strategy." *Clinical Psychology Review* 29, nr. 8 (2009): 695-706.

Molendijk, Tine. "Moral injury: de psychische impact van moreel-kritische situaties tijdens en na uitzendingen." *Militaire Spectator* 189, nr. 11 (2020): 554-567.

—. *Moral Injury and Soldiers in Conflict: Political Practices and Public Perceptions.* Routledge, 2021.

Mosse, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memories of the World Wars.* Oxford University Press, 1990.

Öfner, Paul, en Marcia Rooker. "Van schooien om brood tot het eisen van respect: de naoorlogse behandeling van Roma en Sinti." In *Mensenheugenis: Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog,* red. Hinke Piersma. Bert Bakker, 2001.

Oosterom, Rianne. "Heel Holland een held of 'slechts een enkeling'? *Het verhaal van Nederland* en het imago van het verzet." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog,* red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Oudejans, Marije, Jan Siegert, Joukje Swinkels, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019.* Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2019.

Overdiek, Tim. *Zwijgende vaders: het onbekende verhaal van de dwangarbeid.* Balans, 2024.

Passerini, Luisa. *Memory and Utopia: the Primacy of Inter-subjectivity*. Routledge, 2017.

Raaijmakers, Ilse. *De stilte en de storm: 4 en 5 mei sinds 1945*. Amsterdam University Press, 2017.

Raben, Remco, en Peter Romijn. *Talen van geweld: stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Amsterdam University Press, 2023.

Rathbone, Clare J., Chris J.A. Moulin, en Martin A. Conway. "Self-centered memories: The reminiscence bump and the self." *Memory & cognition* 36 (2008): 1403-1414.

Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949*. Balans, 2020.

Rothberg, Michael. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press, 2009.

—. *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford University Press, 2019.

Ruijter, Annabel de. *Tweede Wereldoorlog-veteranen: oorlog en vrijheid in drie generaties*. Nederlands Veteraneninstituut, 2025.

Sas, Niek van. *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam University Press, 2005.

Scagliola, Stef. "Het interviewproject Nederlandse veteranen: een initiatief van het Veteraneninstituut." In *Wat veteranen vertellen*, red. Harry van den Berg, Stef Scagliola en Fred Wester. Boom, 2010.

Shandler, Jeffrey. *While America Watches: Televising the Holocaust*. Oxford University Press, 1999.

Shay, Jonathan. *Achilles in Vietnam. Combat Trauma and the Undoing of Character*. Simon and Schuster, 1994.

Sijes, Ben. *De arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. Martinus Nijhoff, 1966.

—. *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940–1945*. Staatsuitgeverij, 1979.

Spinelli, Santino. "Fundamental Concepts about the Rom/Roma, Sinti, Kale, Manouche and Romanichal Cultures." *Italian Studies in South Africa* 35, nr. 1 (2022): 252–67.

Stranders, Jaïr. "Aan hen die na mij komen." In *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog*, red. Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers. Boom, 2025.

Swaan, Abram de. "The Politics of Agoraphobia: On Changes in Emotional and Relational Management." *Theory and Society* 10, nr. 3 (1981): 359-385.

Voorthuizen, Mercede van. "Jullie zijn niet voor niks door die hel gegaan." *Impact Magazine*, nr. 2 (2021): 4-7.

Wagenaar, W.A., en J. Groeneweg. "The memory of concentration camp survivors." *Applied cognitive psychology* 4, nr. 2 (1990): 77-87.

Wallet, Bart. "Een familie van gemeenschappen: De dynamiek van joods Nederland in de naoorlogse periode." In *Achter de zuilen: Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, red. J. Kennedy, P. van Dam en F. Wielenga. Amsterdam University Press, 2014.

—. "Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland." In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. Hans Blom, David Wertheim, H. Berg en Bart Wallet. Uitgeverij Balans, 2017.

Weesjes, Elke. *Mama las Marx: communistische gezinnen in naoorlogs Nederland*. Mazirel Pers, 2023.

Wegner, Nicole. "Helpful Heroes and the Political Utility of Militarized Masculinities." *International Feminist Journal of Politics* 23, nr. 1 (2021): 5–26.

Welvaart, Stephanie. *Oorlog en vrijheid in drie generaties: herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië.* Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2023.

Welzer, Harald, Sabine Möller en Karoline Tschuggnall. *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis.* S. Fischer Verlag, 2002.

Wijngaarden, Fabienne van. "Hoe werkt oorlog door op verschillende generaties?" *WO2 Onderzoek uitgelicht* 12, nr. 5 (2023).

Withuis, Jolande. *Erkenning: Van oorlogstrauma naar klaagcultuur.* De Bezige Bij, 2002.

Zaccai, Channa. *Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families: oorlog en vrijheid in drie generaties.* Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2025.

Oorlog en vrijheid in drie generaties

Tachtig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog is de oorlog allerminst vergeten. De ooggetuigen van deze geschiedenis dragen herinneringen met zich mee en geven die door. Wat wordt doorverteld, en wat raakt vergeten? Hoe nemen de kinderen en kleinkinderen die oorlogsverhalen tot zich? En hoe kleuren die familieverhalen het beeld dat de jongere generaties hebben van de Tweede Wereldoorlog en hun opvattingen over oorlog en vrijheid?

Deze vragen staan centraal in dit oral history-onderzoek. In de families die meededen aan dit onderzoeksproject van het Nationaal Comité 4 en 5 mei leven herinneringen aan de Holocaust, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland, verzetsactiviteiten, de lange Tweede Wereldoorlog in Indonesië en aan militaire inzet.

Met bijdragen van
Iris van Huis, Annabel de Ruijter,
Stephanie Welvaart en Channa Zaccai

www.4en5mei.nl/driegeneraties

Nationaal Comité
4 en 5 mei

9 789077 294451

ISBN 9789077294451